

OVERERF(d)GOED

Een onderzoek naar de veranderingen in de Nederlandse erfgoedsector na het aflopen van de Nota Belvedere eind 2009

Auteur: Merit Snoeijer

Begeleider: Thijs Konijnendijk

Universiteit Utrecht

Faculteit *Geowetenschappen*

OVERERF(d)GOED

*Een onderzoek naar de veranderingen in de Nederlandse erfgoedsector
na het aflopen van de Nota Belvedere eind 2009*

Merit Snoeijer

Studentnummer: 3399974

Begeleider: Thijs Konijnendijk

Bachelorthesis

Sociale Geografie

Faculteit Geowetenschappen

Universiteit Utrecht

April 2011

Afbeelding voorblad: En-publique

VOORWOORD

Voorwoord

Mijn dank gaat uit naar alle gepassioneerde onderzoekers die over het erfgoed (-beleid) van Nederland hebben geschreven en mij hebben geënthousiasmeerd voor het schrijven hierover. Mijn dank gaat ook uit naar mijn enthousiaste begeleider Thijs Konijnendijk die altijd bereid was daar waar nodig te hulp te schieten met zijn scherpe opmerkingen en kennis van zaken. En zonder de geïnterviewden had dit onderzoek niet uitgevoerd kunnen worden, dus ook aan hen gaat mijn bijzondere dank uit. Ik heb genoten van alle inspirerende en positieve gesprekken die ik met iedereen gehouden heb. Ik verliet de interviews altijd met bijzonder veel energie door alle leuke en interessante mensen die ik heb ontmoet. Dank daarvoor! Als laatste bedank ik graag En-publique voor het beschikbaar stellen van de afbeelding op het voorblad.

Nog een kleine noot bij de titel van dit werk: overerf(d)goed staat voor het overerven van de Belvedere gedachte die is overerfd in dit onderzoek, en het feit dat het over-erfgoed gaat.

Passie is een belangrijk onderdeel van de Nota Belvedere, misschien wel het belangrijkste. En met passie is ook deze thesis geschreven. Passie voor vroeger, passie voor nu, passie voor de toekomst. Passie voor erfgoed.

Samenvatting

Dit onderzoek is opgezet om de veranderingen in de erfgoedsector na het aflopen van de Nota Belvedere eind 2009 te onderscheiden en te verklaren. Om deze veranderingen uit een te zetten zijn zeventien interviews gehouden met personen uit drie werkgebieden: wetenschap, ambtelijk en praktijk. Hierdoor heeft het onderzoek een breed maatschappelijk draagvlak. Een andere maatschappelijke relevantie is dat erfgoed een belevingswaarde vertegenwoordigt. Een verhaal, een bijzondere gebeurtenis, een plek die vertelt over de mensen die de geschiedenis van die plek vormgaven. Door middel van dit onderzoek, dat de visies van verschillende werkgebieden blootlegt, kan een extra dimensie gegeven worden aan het behoud en beheer van erfgoed.

Op het gebied van wetenschap zal deze thesis kennis toevoegen aan de al bestaande literatuur en publicaties over erfgoed. Over de veranderingen na afloop van de Nota Belvedere is echter nog weinig bekend. De vele studies over erfgoed hebben voornamelijk een geschiedkundige focus, zoals de publicaties van Ashworth & Kuipers (2004), Eerden, Luiten, Van der Zande, Kolen & During (2008), Grijzenhout (2007) Hendrikx (1999), Huysmans & De Haan (2007) en Van der Laarse (2005). Hier is een gat gevonden in de bestaande inzichten en met deze thesis zal worden geprobeerd dit gat te dichten.

Ook kijkt onderhavig onderzoek over de grenzen van meningen. Wat ziet het ambtelijke speelveld voor veranderingen en in de toekomst, hoe zien de hoogleraren dat en hoe zijn de praktijkdeskundigen daar mee bezig? Op dit punt is nog niet eerder onderzoek gedaan. Er is daarom onderzoek gedaan aan de hand van de vraag: *wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse erfgoedsector na het aflopen van Nota Belvedere eind 2009 en hoe kunnen deze worden verklaard?*

Deze hoofdvraag is onderzocht aan de hand van zeventien semigestructureerde interviews vanuit de drie invalshoeken: wetenschap, praktijk en ambtelijk, waar door middel van coderen grounded theory en grounded concepts zijn ontstaan over de veranderingen na het beëindigen van de nota Belvedere en de toekomst van erfgoed in Nederland. Hierdoor is een beeld ontstaan over wat er veranderd is en op dit moment aan het veranderen is en wat de positie van erfgoed in de toekomst van Nederland is. De veranderingen en trends die uit de interviews naar voren zijn gekomen beslaan 6 onderwerpen: de implementatie van het Belvedere gedachtengoed, politieke veranderingen, economische crisis, kennis, decentralisatie en internationale uitwisseling.

Na het beëindigen van de nota wordt aangegeven dat het begrip Belvedere, en daarmee erfgoed, geïmplementeerd is. Dit was ook de bedoeling van het Projectbureau Belvedere dat als een impulsprogramma van tien jaar erfgoedprojecten subsidieerde om zo erfgoed te behouden en te ontwikkelen onder de slogan 'behoud door ontwikkeling' (Belvedere.nu, 2010). Hier zit echter ook een keerzijde aan. Zonder impulsen zal het gedachtengoed en het denken over erfgoed hoogstwaarschijnlijk weer verzwakken en ook de centrale actor wordt gemist. Waar door de tijd heen een verbreding is ontstaan van het begrip en het begrip aan importantie gewonnen heeft, wordt nu gezien dat het zal afzwakken in de toekomst.

Wat nu ook gemerkt wordt is dat er weer decentralisatie plaatsvindt. De burger wordt belangrijker en het onderwerp erfgoed verplaatst naar de provincies en de gemeenten. Voor de toekomst wordt verwacht dat erfgoed uiteindelijk bij de burger komt te liggen en dat door de decentralisatie en het verdwijnen van de centrale actor het moeilijker wordt om draagvlak te creëren.

Wat niet voorspeld kon worden zijn de politieke veranderingen geïnitieerd met het aantreden van Kabinet Rutte. Erfgoed wordt nog wel genoemd in het regeerakkoord, maar

landschap niet (VVD & CDA, 2010). Ook merken de respondenten op dat er een andere, meer economische, rol is gekomen voor Erfgoed. Maar er waren niet alleen politieke veranderingen merkbaar door het aantreden van Kabinet Rutte. Daarvoor al, door het beëindigen van de Nota Belvedere, verviel de landelijke samenwerking en werd, zoals Koos Bosma beschrijft, erfgoed een politiek weeskind (Bosma, bijlage 1A). Draagvlak ging verloren, maar volgens de respondenten was er wel een volwassen discipline ontstaan, mede door het aantreden van de Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed.

Erfgoed zal in de toekomst ook internationaler worden zien de respondenten. Er is na het beëindigen van de Nota Belvedere al sprake geweest van uitwisseling van kennis en ervaringen, maar voor de toekomst zal dit nog worden doorgezet. Aangegeven wordt dat knowhow verloren is gegaan na het beëindigen van de Nota Belvedere en dat er zonder subsidieregeling geen geld is voor nieuw onderzoek. Of er daarom naar nieuwe manieren zal worden gezocht om onderzoek met minder geld te kunnen doen dat is een vraag voor de toekomst.

De bovengenoemde veranderingen in de erfgoedsector op het gebied van implementatie van het Belvedere gedachtengoed, decentralisatie, politiek, economische crisis, kennis en internationale uitwisseling kunnen worden verklaard door de veranderingen in de politiek in relatie tot erfgoed, decentralisatie en het wegvallen van de centrale actor die het Projectbureau Belvedere was, waardoor samenwerking versnipperde en er geen impulsen meer worden gegeven aan de erfgoedsector. Deze verklaringen worden ondersteund door de concepten uit de interviews vanuit de richtingen wetenschap, praktijk, ambtelijk.

Geconcludeerd is dat behalve dat er veel veranderd is, er ook veel staat te veranderen. Op dat punt zijn een aantal suggesties voor verder onderzoek te geven. Ten eerste is het belangrijk dat er gekeken gaat worden naar het internationale aspect van erfgoed. Waar de experimenteerruimte van Belvedere ophield, kan soortgelijke ruimte gecreëerd worden op internationaal vlak. Er kan geleerd worden van andere ervaringen, en geïnspireerd worden door andere culturen en manieren van werk. Er zal onderzocht moeten worden wat voor waarde deze verbeterde internationale uitwisseling van kennis en ervaringen zal hebben voor de erfgoedsector en wat de Nederlandse kennis toe kan voegen aan de internationale gemeenschap.

Een tweede suggestie voor verder onderzoek is het onderzoeken van een manier om op nieuwe manieren onderzoek te gaan doen, als er minder geld voor handen is. Aandachtspunten hierbij zijn kwaliteit boven kwantiteit en meer duurzaamheid van kennis. Er kan onderzoek gedaan worden naar een regionale infrastructuur van kennis waarbij nieuwe manieren van onderzoek kunnen ontstaan.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
1.1. Achtergronden	1
1.2. Probleemstelling en doel van het onderzoek.....	2
1.3. Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie	2
1.4. Opzet en uitvoering van het onderzoek	4
1.5. Opbouw van de thesis	4
2. Erfgoed en erfgoedbeleid in Nederland.....	5
2.1. Introductie: het begrip erfgoed.....	5
2.2. De ontwikkelingen van erfgoed in Nederland	6
2.3. Pre-Belvedere beleid	8
2.4. Conclusie	11
3. Nota Belvedere.....	13
3.1. Invoering Nota Belvedere	13
3.2. Nota Belvedere	14
3.3. Toepassing Nota Belvedere	14
3.4. Het beëindigen van de Nota Belvedere	17
3.4.1. Resultaten	18
3.4.2. Evaluatie	19
3.5. Conclusie	20
4. Methodologische verantwoording onderzoek.....	23
4.1. Introductie; verantwoording onderzoek.....	23
4.1.1. Semigestructureerd interviewen.....	23
4.1.2. Coderen	25
4.1.3. Grounded Theory	25
4.1.4. Toekomstvisies	25
4.2. Verantwoording respondenten.....	26
4.3. Conclusie	28
5. Erfgoed in het heden en in de toekomst; onderzoeksresultaten	29
5.1. Introductie: veranderingen in beleid en concept.....	29
5.1.1. Belvedere erfenis	29
5.1.2. Politieke veranderingen.....	30
5.2. Ontwikkelingen waargenomen door experts.....	31
5.2.1. Ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere	31

5.2.3. Conclusie visie experts	33
5.3. Ontwikkelingen waargenomen vanuit de praktijk.....	34
5.3.1. Ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere	34
5.2.3. Conclusie visie praktijk.....	37
5.4. Ontwikkelingen waargenomen vanuit het ambtelijk speelveld.....	37
5.4.1. Ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere	38
5.4.3. Conclusie visie ambtelijk.....	40
5.5. Toekomstvisies	41
5.5.1. Toekomstvisie experts	41
5.5.2. Toekomstvisie praktijk.....	42
5.5.3. Toekomstvisie ambtelijk	43
5.5.4. conclusie toekomstvisies.....	45
5.6. Conclusie erfgoed in het heden en de toekomst	46
6. Conclusie en discussie.....	49
6.1. Erfgoed in het verleden, heden en de toekomst.....	49
6.2. Discussie	50
6.3. Suggesties voor verder onderzoek	51
Literatuurlijst.....	53
Bijlagen; transcripten van de interviews	55
1. Interviews experts.....	58
A. Prof. dr. J.E. (Koos) Bosma.....	58
B. Prof. dr. J.C.A. (Jan) Kolen.....	64
C. Prof. ir. E. (Eric) Luiten	72
D. Dr. J. (Hans) Renes.....	79
E. Prof. dr. ir. M. (Theo) Spek	87
2. Interviews Praktijk.....	95
A. Eric Dil	95
B. Saskia van Dockum	104
C. Yolanda Ezendam	112
D. Judith Nijland	119
E. Frank Strolenberg.....	126
F. Chris Will.....	134
3. Interviews Ambtelijk	144
A. Patricia Braaksma.....	144

B. Martin van den Broeke.....	150
C. Arne Haytsma.....	160
D. Annemiek Tromp	167
E. Alfons Vernooij.....	173
F. David van Zelm van Eldik	182

1. Inleiding

1.1. Achtergronden

Er wordt bij het begrip erfgoed vaak direct aan het verleden gedacht, terwijl het beheer en de omgang met erfgoed om een eigentijdse aanpak vragen. Erfgoed is namelijk niet alleen het verleden. Het gaat ook om de vraag: wat doen we met het bestaande? Erfgoed omvat de archeologie, monumenten en het cultuurlandschap van Nederland. We vinden er het verleden terug in de vorm van geschriften en boeken, op tekeningen en foto's, maar ook in de structuur van landschappen, in de kaarten van steden en dorpen en in de vorm van constructies en gebouwen. Om dit allemaal te behouden en te ontwikkelen is de Nota Belvedere in 1999 in het leven geroepen, als opvolger van de Cultuurnota en de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (Projectbureau Belvedere, 2009).

Door de Nota Belvedere werd van 1999 tot 2009 het gebruik van cultuurhistorie bij ruimtelijke transformaties benadrukt. Erfgoed werd weer op de kaart gezet door deze nota. Belvedere was een initiatief van vier ministeries: het Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap [OCW], het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer [VROM], het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit [LNV] en het Ministerie van Verkeer en Waterstaat [V&W]. Vanuit deze vier ministeries heeft Belvedere vaste voet aan de grond gekregen in de praktijk, in beleid, in de missie en visie van organisaties, in de voorbeeldprojecten en in het onderwijs. De algemene aanpak van de Nota is 'behoud door ontwikkeling', waarbij naar de juiste aanpak werd gezocht om met erfgoed om te gaan. Het doel? "Verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en behoud van het cultuurhistorisch erfgoed." (Projectbureau Belvedere, 2009).

Belvedere stond voor de projecten in de praktijk. Via een subsidieregeling werden er ongeveer 425 projecten gesubsidieerd in het 10 jarige bestaan van Belvedere (LNV, OC&W, VROM, V&W, 2008). Het Projectbureau Belvedere heeft ook onderzoek geïnitieerd en gestimuleerd. Onder meer naar de maatschappelijke kosten en baten van de cultuurhistorie (MKBA), onderzoek naar de financiële opbrengsten van cultuurhistorie (Eigen haard is goud waard), dorps groeien, de inzet van cultuurhistorie bij natuurontwikkeling, ontwerpen met water en herbestemming van kerken (Projectbureau Belvedere, 2009). Nu het Projectbureau Belvedere niet meer bestaat zullen ook op dit gebied veranderingen plaatsvinden die behandeld zullen worden in de thesis.

Het theoretisch kader als onderbouwing van deze thesis bestaat uit de omschrijving en afbakening van het begrip erfgoed, het erfgoedbeleid en de inhoud van Belvedere. Dit theoretisch kader vormt de basis voor het onderzoek naar de gevolgen van het aflopen van deze Nota. Daarbij wordt gekeken naar veranderingen die plaats hebben gevonden na 2009, en de visies vanuit het ambtelijk speelveld, experts en praktijkdeskundigen hierop. Waar zien zij de grootste knelpunten en wat heeft Belvedere volgens hen het meest opgeleverd? Hun visie zal ons een nieuwe en meer volledige kijk geven op de toekomst van erfgoed na de Nota Belvedere.

Het theoretisch kader is geschreven aan de hand van bestaande literatuur over dit in de afgelopen vijftien jaar veel besproken onderwerp. Auteurs en onderzoekers vanuit verschillende disciplines hebben zich gebogen over dit multidisciplinaire onderwerp en vele publicaties zijn verschenen.

1.2. Probleemstelling en doel van het onderzoek

Om tot een goed inzicht in de ontwikkelingen na de Nota Belvedere te komen is de volgende centrale vraag opgesteld:

Wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse erfgoedsector na het aflopen van Nota Belvedere eind 2009 en hoe kunnen deze worden verklaard?

Deze vraag vormt de basis van het onderzoek naar de veranderingen na het beëindigen van de Nota Belvedere en de toekomst van erfgoed in Nederland, met als doel inzicht te verschaffen in deze veranderingen en ze te verklaren. Door de visies van experts, praktijkdeskundigen en ambtenaren nader te bekijken worden de veranderingen na Belvedere verklaard. Wat die veranderingen precies inhouden is onderzocht. De centrale vraag is opgedeeld in een aantal deelvragen (tussen haakjes staan de hoofdstukken waarin ze aan de orde komen):

- × Hoe heeft het erfgoedbeleid in Nederland zich ontwikkeld? (Hoofdstuk 2)
- × Waaruit bestaat de Nota Belvedere en wat heeft deze tot stand gebracht? (Hoofdstuk 3)
- × Welke ontwikkelingen hebben er plaatsgevonden na het beëindigen van de Nota Belvedere? (Hoofdstuk 5)
- × Wat is de positie van erfgoed in de toekomst van Nederland en welke trends zijn er te zien? (Hoofdstuk 5)

Hoofdstuk vier betreft de methodologische verantwoording van het onderzoek.

1.3. Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

Het concept erfgoed heeft een breed maatschappelijk draagvlak. Het Projectbureau Belvedere omschrijft dat door te stellen dat “erfgoed richting geeft aan de toekomst” (Projectbureau Belvedere, 2009). Het projectbureau doelt hierbij op de betekenis die een samenleving ontleent aan het verleden en de richting die erfgoedbehoud hierbij aangeeft voor de toekomst (Projectbureau Belvedere, 2009). Van Marrewijk omschrijft dit belevings- en betekenis gevend aspect ook: “Erfgoed biedt de mogelijkheid om te fantaseren, om weg te dromen in een ver verleden, maar biedt tegelijkertijd de ankers waaraan in de toekomst houvast kan worden geboden. Het verleden van juist die plek als basis voor nieuwe ontwikkeling, uniek en onderscheidend.” (Van Marrewijk, 2009, p.5). De maatschappelijke relevantie van erfgoed en deze thesis is dus diep geworteld in de geschiedenis van Nederland, maar biedt kansen en mogelijkheden voor de toekomst.

Een andere maatschappelijke relevantie is het feit dat erfgoed een belevingswaarde vertegenwoordigt. Een verhaal, een bijzondere gebeurtenis, een plek die vertelt over de mensen die de geschiedenis van die plek vormgaven. Het gaat om de enige, de laatste, de oudste, de fraaiste, de meest kenmerkende et cetera of gebruikswaarde die een gebouw of gebied heeft. Door middel van dit onderzoek, dat de visies van verschillende werkgebieden blootlegt, kan een extra dimensie gegeven worden aan het behoud, beheer en ontwikkeling van erfgoed.

Doordat er vanuit drie invalshoeken naar de veranderingen op het gebied van erfgoed en naar de toekomst van erfgoed te kijken is de opzet van het onderzoek maatschappelijk heel breed. De drie sectoren die het nauwst betrokken waren bij het Belvederebeleid en bij

de ontwikkelingen in de erfgoedsector zijn onderzocht aan de hand van 6 à 7 interviews per werkgebied. Deze drie categorieën zijn: ambtelijk, wetenschap en praktijk.

Op het gebied van wetenschap zal deze thesis kennis toevoegen aan de al bestaande literatuur en publicaties over erfgoed. Over de veranderingen na afloop van de nota is nog weinig bekend. Er wel zijn evaluaties geweest over de Nota Belvedere, die ook een blik werpen op de toekomst (Bosma, 2008; LNV, OC&W, VROM, V&W, 2008; Projectbureau Belvedere, 2009; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed [RCE], 2009; Wallagh, 2005). Hier is een gat gevonden in de bestaande inzichten. Met deze thesis zal worden geprobeerd dit gat te dichten.

De combinatie van kwalitatief onderzoek vanuit drie verschillende invalshoeken (wetenschap, praktijk en ambtelijk) is ook nog onbekend in de huidige literatuur. Veel werken gaan over de richtingen zelf. Er is bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar politiek en erfgoed door Ashworth en Kuipers: "Erfgoedplanning in Nederland; een incomplete paradigmawisseling" (2004) en door stichtingen zoals de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed in de erfgoedbalans 2009 (RCE, 2009) en Erfgoed Nederland in "Neerlands hoop. Erfgoed en politiek" (Erfgoed Nederland, 2010). Overige publicaties maken maar moeizaam de verbindingen tussen de invalshoeken en bijna geen publicaties maken de verbindingen tussen de drie invalshoeken ambtelijk, praktijk en wetenschappelijk. Een publicatie waar dit deels wel aan bod komt is "Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie" door Eerden, Luiten, Van der Zande, Kolen, During (2008). Een andere publicatie die hier deels op in gaat is "Erfgoed en ruimtelijke planning: beleid, wetenschap, instrumenten en uitvoering." (Van der Zande & During, 2010).

Een andere wetenschappelijke relevantie is de visie op de toekomst gegeven door de respondenten. Vrijwel alle literatuur op het moment van schrijven beschikbaar over erfgoed focust zich op het verleden en het heden (Ashworth & Kuipers, 2004; Eerden, Luiten, Van der Zande, Kolen & During, 2008; Grijzenhout, 2007; Hendriks, 1999; Huysmans & De Haan, 2007; Van der Laarse, 2005). Het toevoegen van het toekomstaspect aan dit onderzoek maakt het hierdoor sterker en interessanter voor verder onderzoek.

Publicaties die naast dit onderzoek schrijven over de toekomst van erfgoed zijn bijvoorbeeld "Toekomstig erfgoed. Een cultureel-ruimtelijke opgave" van architectuurhistoricus Astrid Aarsen (2010) en "Het post-Belvederetijdperk: cultuurhistorisch beleid in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave" van hoogleraar Koos Bosma (2008). Een laatste publicatie, uit 2009, over de toekomst van erfgoed komt van Van Marrewijk en Waterbolk (2009): "Ontwikkeling in behoud: zeven gesprekken over veranderende visies op erfgoedbeheer." Een zwak punt aan deze publicaties, waar dit onderzoek wel op in gaat, is de disciplinaire benadering die de publicaties bevatten. Astrid Aarsen kijkt alleen naar de cultureel-ruimtelijke opgave, Bosma kijkt alleen naar erfgoed in relatie tot Belvedere en richt zich daarbij voor een groot deel ook op een evaluatie van Belvedere en Van Marrewijk en Waterbolk richten zich op het beheer van erfgoed. Het onderhavige onderzoek probeert zo breed mogelijk te kijken naar erfgoed in de toekomst en voegt daardoor waarde toe aan de bestaande literatuur en verwachtingen voor de toekomst van erfgoed in Nederland.

De disciplinaire focus van veel van de literatuur op het gebied van erfgoed is ook een niche waarin dit onderzoek op inspeelt. Dit onderzoek kijkt over de grenzen van disciplines heen door het opnemen van alle vormen van erfgoed, wat door vrijwel alle literatuur ook wordt gedaan, maar daarnaast ook over de grenzen kijkt van meningen. Wat ziet het ambtelijke speelveld voor veranderingen en in de toekomst, hoe zien de hoogleraren dat en

hoe zijn de praktijkdeskundigen daar mee bezig? Op dit punt is nog niet eerder onderzoek gedaan.

1.4. Opzet en uitvoering van het onderzoek

In het theoretisch kader gaat het om een wetenschappelijke basis voor het empirische deel. Het concept erfgoed wordt besproken en er wordt uiteengezet welke veranderingen erfgoedbeleid in Nederland heeft doorgemaakt. Ook wordt er gekeken naar de Nota Belvedere. Deze wordt geïntroduceerd, besproken en geëvalueerd. Vervolgens wordt er na een methodologische verantwoording van het onderzoek ingegaan op de ontwikkelingen die plaatsgevonden hebben na het beëindigen van de Nota Belvedere en naar wat de positie van erfgoed mogelijk zal zijn in de toekomst van Nederland. Daarbij wordt er gekeken naar mogelijke trends op het gebied van erfgoed, genoemd door de respondenten.

Er is gebruik gemaakt van interviews met experts, mensen uit de praktijk en ambtenaren om zo de visies van deze deskundigen op de toekomst van erfgoed te illustreren en de veranderingen in de erfgoedsector uit een te zetten en te verklaren na het beëindigen van de Nota Belvedere. Verder is literatuuronderzoek gebruikt als basis van het theoretisch kader van dit onderzoek. Uit het literatuuronderzoek blijkt dat er veel aanbod is van bronnen. Via het internet zijn bijna alle tekstuele bronnen beschikbaar (artikelen, vaktijdschriften, archieven, boeken etc.) of in ieder geval vindbaar. Er is veel gebruik gemaakt van de 'sneeuwbalmethode', om zo via literatuurlijsten van relevante publicaties beschikking te hebben tot alle literatuur op het gebied van erfgoed.

Onderzoekers die gepubliceerd hebben op dit onderwerp en die veel gebruikt zijn voor het theoretisch kader zijn G. Ashworth, emeritus hoogleraar basiseenheid planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, Hans Renes, docent/onderzoeker historische geografie aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Amsterdam, G. Wallagh, universitair hoofddocent aan de Universiteit van Utrecht en Rob van der Laarse, erfgoed-deskundige op het gebied van erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam en hoogleraar aan de Vrije Universiteit. Ook Astrid Aarsen, Fonds Asselbergs, Koos Bosma en Monique Eerden worden aangehaald in dit onderzoek. Zij zijn met hun werkzaamheden ook nauw betrokken bij de erfgoedwereld.

Naast deze publicaties zijn beleidsnota's, interne nota's en publicaties van het Projectbureau Belvedere, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Erfgoed Nederland gebruikt ter ondersteuning van het theoretisch kader. Voor de verantwoording van de respondenten van het oorspronkelijke onderzoek wordt verwezen naar hoofdstuk 4.

1.5. Opbouw van de thesis

De thesis bestaat uit vier delen. Allereerst wordt een theoretisch kader gegeven waarin het erfgoedbeleid in Nederland en de Nota Belvedere behandeld worden (hoofdstuk 2 en 3). Vervolgens wordt een methodologische verantwoording van het onderzoek gegeven (hoofdstuk 4) waarin de onderzoeksmethode behandeld wordt en een verantwoording van de respondenten wordt gegeven. Daarop volgend worden de veranderingen op het gebied van erfgoed na het aflopen van de Nota Belvedere en de toekomst van erfgoed in Nederland onderzocht aan de hand van interviews met personen uit de politiek, praktijk en wetenschap (hoofdstuk 5). Afgesloten wordt met een conclusie en discussie met aanbevelingen (hoofdstuk 6).

2. Erfgoed en erfgoedbeleid in Nederland

In dit hoofdstuk komen het begrip erfgoed, de veranderingen in de definitie van het begrip erfgoed en het erfgoedbeleid in Nederland aan bod. Ook worden kort de relevante beleidsstukken die voorafgingen aan de Nota Belvedere behandeld en wordt geschetst hoe erfgoed in de samenleving en in de politiek staat. Het geeft een theoretische en geschiedkundige basis voor de rest van de thesis en beantwoordt de deelvraag: hoe heeft het erfgoedbeleid in Nederland zich ontwikkeld.

2.1. Introductie: het begrip erfgoed

Voor deze thesis is het van belang het begrip *erfgoed*¹ af te bakenen. Er wordt uitgegaan van de definitie die Stichting Erfgoed Nederland (Erfgoed Nederland, 2010) ook hanteert. Zij omschrijven erfgoed als “de door verschillende generaties overgedragen materiële (objecten) en immateriële (verhalen) cultuuruitingen van een samenleving. Erfgoed is daarmee cultureel divers. Wat voor de ene groep erfgoed is, hoeft dat voor de andere groep niet te zijn.” (Erfgoed Nederland, 2010).

Uit deze omschrijving van erfgoed blijkt wellicht dat het gaat om een geschiedenis kwestie. Dit is echter niet geheel juist. “Erfgoed maakt deel uit van het heden.” Schrijft Hans Renes, historisch geograaf aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit, in zijn boek ‘Op zoek naar de geschiedenis van het landschap’ (Renes, 2010, p.134). Hij omschrijft het belangrijke maatschappelijke aspect van erfgoed daar en noemt dat erfgoed een behoefte weerspiegelt die voortkomt uit de huidige samenleving. Erfgoed is daarmee pas erfgoed als het in de huidige trend van de maatschappij voorkomt en kan ook, zoals hierboven beschreven, verschillen per samenleving (Renes, 2010, pp.134-135).

Wanneer iets erfgoed wordt omschrijft Renes ook in zijn boek. Hij schrijft: “Het moet ‘anders’ zijn. Het moet verwijzen naar een periode die verschilt van de huidige. (...) Erfgoed maakt deel uit van discussies over visies op het verleden en vormgeving van de toekomst. (...) In feite gaat het over de vraag welke herinneringen aan het verleden men voor de huidige en volgende generaties belangrijk vindt.” (Renes, 2010, pp.134-135). Dat erfgoed ook sterk identiteitsgebonden is wijzen die discussies over verschillende heersende visies ook uit. Erfgoed wordt in dat kader ook vaak omschreven als het ‘cultureel kapitaal of het inspirerend vermogen’ van mensen of gemeenschappen (Erfgoed Nederland, 2010). Hieronder valt hun identiteit, hun imago en de bewustwording van eigen afkomst en cultuur.

Erfgoed Nederland noemt ook nog 6 betekenissen van erfgoed in de samenleving, die tezamen een goed beeld vormen van de inpassing en praktische kant van erfgoed. Zij noemen 1) het maatschappelijke draagvlak. Daaronder valt het punt dat erfgoed richting geeft aan de toekomst en dat een samenleving betekenis ontleent aan het verleden, zoals hierboven al genoemd. 2) Het culturele draagvlak. Erfgoed draagt in de ogen van Erfgoed Nederland bij aan onderling respect en waardering voor elkaars achtergrond, ook wel ‘cultureel burgerschap’ genoemd. 3) Het sociale draagvlak. Erfgoed zorgt voor herkenning, erkenning en waardering in de directe woonomgeving van mensen, wat een positieve invloed heeft in de straat, buurt of wijk. 4) Het economische draagvlak: erfgoed heeft een sterke economische factor door nieuw gegeven functies en het vormen van een culturele hotspot

¹ Daar waar in dit onderzoek gesproken wordt over ‘erfgoed’ wordt bedoeld op erfgoed als concept zoals hieronder gedefinieerd. Daar waar specifiek wordt bedoeld op het beleid, wordt dit ook specifiek aangeduid.

met een aantrekkelijk vestigingsklimaat. Ook niet te vergeten is de toeristenindustrie. 5) Het internationale draagvlak. Nederland deelt een (erfgoed) verleden met landen als Ghana, India, Indonesië, Sri Lanka, Suriname en Zuid-Amerika. En als laatste 6) het cultureel planologische draagvlak: de erfgoedsector is betrokken bij de vormgeving van Nederland. gemeenschappen (Erfgoed Nederland, 2010). Het is belangrijk deze zes punten in ogenschouw te houden, omdat zij duidelijk de diversiteit van het begrip laten zien en het maatschappelijk belang ervan voor Nederland.

Verder spelen in deze thesis nog drie begrippen een belangrijke (bij) rol. Zo worden *Cultuur en cultuurhistorie* door de Nota Belvedere gedefinieerd als “van vitale betekenis voor zowel onze samenleving als voor de individuele burger. Cultuur is essentieel voor enerzijds integratie en cohesie als uitdrukking van wat ons bindt en anderzijds voor de differentiatie en ontplooiing van de individuele mens. Cultuur is essentieel voor de ontwikkeling en overdracht van waarden en voor de reflectie daarop.” (OCW, LNV, VROM, VW, 1999). Voor het begrip cultuurhistorie vullen zij daarop aan: “Cultuurhistorie is van vitale betekenis als een manier van kijken die oog heeft voor de *longue durée*, voor de lange termijn van zowel het verleden als de toekomst.” (OCW, LNV, VROM, VW, 1999). Door deze omschrijving omvat de cultuurhistorie zowel het archeologisch, historisch-(steden)bouwkundig als het historisch-landschappelijke erfgoed. Roerende zaken zoals verzameld in musea of archieven vallen hier buiten (OCW, LNV, VROM, VW, 1999).

Een goede omschrijving van het begrip *cultureel erfgoed* wordt gegeven door het Cultuur Netwerk. Zij definiëren cultureel erfgoed als “sporen uit het verleden in het heden, die zichtbaar en tastbaar aanwezig zijn. Dat kunnen voorwerpen zijn in musea, archeologische vondsten, archieven, monumenten en landschappen. Maar ook de daaraan verbonden gebruiken, verhalen en gewoonten. Aldus wordt ook wel onderscheid gemaakt tussen het materieel en immaterieel cultureel erfgoed.” (Cultuur Netwerk, 2010). Het is belangrijk onderscheid te maken tussen ‘cultureel erfgoed’ en ‘erfgoed’. Deze thesis behandelt het begrip erfgoed, omdat dit breder is en meer de lading dekt. Ontastbaar erfgoed wordt niet meegenomen in dit onderzoek omdat dit ook ontbreekt in de definitie van erfgoed gehanteerd door de Nota Belvedere.

2.2. De ontwikkelingen van erfgoed in Nederland

Erfgoed is een begrip dat in de vorm zoals in het deze thesis gebruikt wordt (de door verschillende generaties overgedragen materiële en immateriële cultuuruitingen van een samenleving) voor het eerst voorkwam in 1952, toen het Rijksarchief zijn 150-jarig bestaan vierde. Het werd toen genoemd in de inleiding van de catalogus die bij deze viering hoorde van Algemeen Rijksarchivaris Granswinckel, genoemd ‘het kostbare erfgoed van het verleden’ (Grijzenhout, 2007, p.6). Of dit echt de eerste verschijning is van het gebruik van het woord erfgoed voor materiële en immateriële cultuuruitingen is te bezien.

Ashworth en Kuipers, respectievelijk emeritus hoogleraar planologie en onderzoeker op het gebied van erfgoed, schrijven namelijk dat het woord erfgoed voor het eerst in 1991 gebruikt is als titel voor een boek bestemd voor geografie- en planologiestudenten. Zij zien die titel als een “erkenning van het feit dat er een duidelijke verandering in begripsvorming had plaatsgevonden en dat aspecten van het overgebleven en herinnerde verleden op een duidelijk nieuwe manier werden benaderd.” (Ashworth & Kuipers, 2004, p.4). Wellicht dat het erfgoed van Algemeen Rijksarchivaris Granswinckel hier nog tekortschoot. Hij doelde in zijn inleiding toch vooral op het materiële, de collectie, en alhoewel dat ook een verschuiving van

de betekenis van het begrip erfgoed was, is het op de manier zoals in deze thesis gebruikt word wellicht eerder van belang om de lijn van Ashworth en Kuipers te volgen.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed [RCE] gaat er ook van uit dat pas sinds het einde van de vorige eeuw het begrip erfgoed gebruikt werd als er gesproken wordt over “de zorg voor wat ons als samenleving rest uit het verleden.” (RCE, 2009, p.16). Zij schrijven dat het woord hiermee breder inzetbaar is dan de voorgaande betekenissen en daarmee “aan een nieuwe maatschappelijke behoefte voldoet.” (RCE, 2009, p.16). Het woord ‘zorg’ is daarbij wel een aandachtspunt. Het geeft aan dat ‘behoud’ en ‘zorgen voor’ belangrijker werd in de nieuwe betekenis van het begrip erfgoed.

Deze veranderingen in betekenis namen niet alle onduidelijkheden weg en kreeg ook niet direct erkenning. Wat lange tijd bekend stond als een conservatief begrip waarmee vooral bedoeld werd op wettelijk geërfde voorwerpen van familie, de nalatenschap, of het religieuze erfgoed van een gemeenschap, ging het nu opeens over een collectieve maatschappelijke erfenis (Ashworth & Kuipers, 2004, p.4). Ashworth en Kuipers schrijven hier nog over: “Men kon met dit begrip archeologisch en gebouwd erfgoed, maar ook museaal en archivalisch erfgoed als één geheel benoemen en benaderen. Bovendien bood het begrip ruimte voor immaterieel erfgoed (...) die gemeenschappen, groepen en, soms, individuen erkennen als onderdeel van hun culturele erfgoed.” (Ashworth & Kuipers, 2004, p.7).

Door de verschillende betekenissen heen klinken vaak wel steeds dezelfde woorden. Grijzenhout (Universiteit van Amsterdam) noemt er enkelen: “Er is vaak sprake van ‘erfenissen’ die worden ‘nagelaten’ aan ‘toekomstige generaties’. Er is een streven tot ‘behoud’, tot het ‘intact houden’ en het ‘koesteren’ van erfgoed, teneinde het te ‘beschermen’ tegen allerlei ‘bedreigingen’: ‘verwaarlozing’, ‘verbastering’, ‘aantasting’, ‘verval’, ‘vandalisme’, ‘vooruitgang’, ‘modernisering’, en, misschien wel het allerergst, ‘vergetelheid’.” (Grijzenhout, 2007, p.19).

Erfgoed is daarmee breder dan het oudere begrip ‘monument’ dat nu voornamelijk alleen voor bouwwerken wordt gebruikt. Alhoewel beide begrippen wel betrekking hebben op zaken die aan het verleden van Nederland herinneren, heeft het begrip erfgoed zich ook thematisch verbreed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed omschrijft dit als volgt: “Het refereert nu ook aan gebouwen, voorwerpen en landschappen die zijn verbonden aan andere aspecten van het maatschappelijke en culturele leven dan de nationale politiek, zoals economische bedrijvigheid, religieus leven, industrie, migratie en sociale en charitatieve instellingen.” (RCE, 2009, p.16). Van der Zande en During (2010) herkennen deze oude, sectorale benadering ook terug. “Erfgoed in de ruimtelijke ordening was in de pre-belvedereperiode vooral ook sectoraal van aard. (...) de aandacht was primair gericht op behoud en leunde zwaar op de fictie van effectieve bescherming door opname van beschermende bestemmingen in de streekplannen en de bestemmingsplannen.” (Van der Zande & During, 2010, p.14).

Uit de verschillende woorden die door de geschiedenis heen klonken als het ging om erfgoed blijkt, zoals hierboven uit Grijzenhout (2007) en Van der Zande en During (2010) geciteerd, dat het betreft erfgoed eerst voornamelijk alleen ging om behoud als bescherming tegen schade. Vanuit dit oogpunt werden autoriteiten opgericht die voor dit behoud moesten gaan zorgen, bijvoorbeeld door het opstellen van een monumentenlijst. Ashworth en Kuipers omschrijven deze trend als beperkt en negatief (Ashworth & Kuipers, 2004, pp.4-5). De trend die daarop volgde was de ontwikkeling naar een ‘conservatieparadigma’ (Ashworth & Kuipers, 2004, pp.4-5). Dit paradigma zou zich van beperkt en negatief behoud uitbreiden naar behoud met een doel. Er werd gekeken naar de landschappelijke compositie (tegenover

het individuele object) en conservatie en 'behoud met doel' stonden naast elkaar. Gezien deze ontwikkelingen, schrijven Ashworth en Kuipers, "werd het erfgoedparadigma vervolgens gedefinieerd als 'hedendaags gebruik van het verleden'" (Ashworth & Kuipers, 2004, pp.4-5). Een begrip veel meer in de trend van de huidige definitie van het begrip erfgoed, zoals hierboven beschreven.

Met die verbrede definitie kwam ook meer maatschappelijke bewustwording van de culturele waarde van de leefomgeving. Er werd hierdoor meer gekeken naar de consequenties van ruimtelijke ordening en ontwikkeling en er kwam aandacht voor de totale inrichtingsopgave voor het aanzien van Nederland. In de nota Belvedere staat over deze ontwikkelingen: "Er is vooral zorg over de vervlakking van de diversiteit en kwaliteit in het landelijk gebied." (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.77)

2.3. Pre-Belvedere beleid

Om een volledige theoretische en geschiedkundige basis voor de rest van de thesis te verschaffen is het belangrijk om te kijken naar het beleid dat voor Belvedere bestond op het gebied van erfgoed. Dit met het oog op de toekomst, want door het 'pre-Belvedere beleid' te bekijken, kunnen eventuele trends in de samenleving onderscheiden worden die later in Belvedere door hebben gezet, en deze hebben versterkt al dan niet verzwakt.

Zoals de vorige paragraaf duidelijk laat zien heeft er een verbreding plaatsgevonden van het begrip erfgoed. Waar nu gesproken wordt over erfgoedbeleid voor Belvedere, wordt dan ook geduid op de verbrede definitie van het begrip erfgoed, teruggekoppeld op beleid. Deze omvatten de drie velden van kennis over erfgoed: bouwkunst, historische geografie en archeologie. Waar er een trend was om het begrip erfgoed breder te definiëren volgde de politiek hiermee door zijn beleid aan te passen op deze nieuwe markt. Directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau Schnabel schrijft hier over: "Er is behoorlijk wat particulier initiatief voor nodig geweest om cultureel erfgoed tot een zaak van de overheid te maken. Zeker tot het laatste kwart van de negentiende eeuw zag de overheid daar geen taak voor zichzelf. (...) De overheid hoefde zich voor cultureel erfgoed nooit op te stellen als een 'beoordelaar van kunst', het ging meer om de bereidheid het historisch en cultureel erfgoed wettelijk te beschermen en uiteindelijk met belastinggeld te bewaren voor toekomstige generaties." (Schnabel, 2010, p.33). Hij slaat hiermee de spijker op zijn kop.

Koos Bosma, hoogleraar architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies VU Amsterdam, voegt hieraan toe dat na de vele beleidsaandacht voor milieu, ecologie en stadvernieuwing in de jaren zeventig en de natuurontwikkeling en stedelijke vernieuwing in de jaren negentig, "we al decennialang verkeren in een roes van 'emotiecultuur', 'culturele vernieuwing' en 'her(be)leving van de cultuurhistorie'." (Bosma, 2008, p.17). Door Schnabel dus vooral geïnitieerd vanuit de particuliere hoek. Dit onderging Nederland allemaal heel aarzelend, maar naarmate het behoud beter geïntegreerd werd drong de gedachte binnen dat het behoud van waardevolle dingen uit het verleden in belangrijke mate zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van een nationaal besef en het trotse gevoel deel te zijn van een volk met een groot verleden. Later werd hier ook de toeristische en economische waarde van erfgoed steeds meer onderkend en uiteindelijk bleek het verleden ook om zichzelf waardevol te zijn. (Schnabel, 2010, p.33)

Deze ontwikkelingen in denken hebben zich voornamelijk gereflecteerd op de monumentenzorg, waaronder de drie erfgoedelijke kennisvelden bouwkunst, historische geografie en archeologie voor 1999 (invoering Nota Belvedere) toch vooral vielen. De geografie had hier slechts kleine invloed. Een gevolg hiervan is dat het overgrote deel van de

cultuurhistorische waarden tot voor kort geen grote betekenis innam in de Nederlandse politiek (Hendikx, 1999, pp.107-108). Zoals Bosma ook al stelde kwam gedurende jaren tachtig, negentig een kentering in deze situatie.

Als eerste kwam de monumentenzorg tot stand in 1988, onder de naam Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), die in samenwerking met provincies en gemeenten een "grootscheepse inventarisatie opzette van bouwwerken uit de periode van 1850-1950, het Monumenten Inventarisatie-Project (MIP)" (Hendikx, 1999, pp.107-108). Dat inventarisatieproject werd opgevolgd door het 'Monumenten Selectie Project' (MSP). Deze twee projecten werkten ook door op provinciaal en gemeentelijk niveau, Hendrikx: "Mede doordat de Monumentenwet van 1988 de taken op het gebied van de monumentenzorg sterk heeft gedecentraliseerd." (Hendikx, 1999, pp.107-108). Dit is nog voor de kentering in de behoud-situatie op het gebied van erfgoed.

De eerste tekenen van de kentering kwamen in 1989 en 1990, toen de samenhang tussen cultuurhistorie, recreatie en toerisme in beleid werd erkend. In 1989 werd het Masterplan Cultuurhistorisch Toerisme gelanceerd en in 1990 de Nota Ondernemen in Toerisme. Hierdoor kwamen tal van projecten op regionaal en lokaal niveau tot stand. Nog een belangrijke ontwikkeling op dit gebied is het Actieplan Zee van Cultuur uit 1997, dat ook de samenhang tussen cultuurhistorie, recreatie en toerisme benadrukte (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.16). De verbreding van de betekenis van het begrip erfgoed schemert hier al duidelijk in door, alhoewel het nog niet zijn huidige vorm had aangenomen. Duidelijk werd dat er sprake is van wederzijds profijt in het recreatiebeleid tussen de versterking van de cultuurhistorische identiteit enerzijds en de toeristische mogelijkheden en ontwikkelingen in diverse vormen van recreatie en toerisme anderzijds (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.16).

Ook de rol van de archeologie veranderde in die periode, omstreeks 1990. In een interview gehouden door fysisch geograaf Dré van Marrewijk met archeologe Monique Krauwer, vertelt de laatste hoe de rol van de archeologie in ruimtelijke planprocessen zich heeft ontwikkeld. Voor de kentering ging het vrijwel uitsluitend om opgraven, destructief onderzoek en, zo vertelt zij: "Vervolgens werd het mantra behoud: alles moest in de bodem behouden blijven ten behoeve van onderzoek in de verre toekomst." (Krauwer, in: Van Marrewijk, 2009). Zij herkent hierin dezelfde trend van behouden die Bosma, Hendrikx en Scnabel ook al benoemden. De kentering van behoud naar behouden-en-ontwikkelen, en erfgoed in een bredere definitie, ziet Krauwer pas opkomen met de komst van Belvedere. Pas toen werd er ook gekeken naar hoe behoud van archeologie paste in de ruimtelijke ontwikkelingen.

De meest ingrijpende ontwikkeling op het gebied van archeologie is in 1992 te zien, wanneer het Verdrag van Malta ervoor zorgde dat dertien landen met cultuur in hun portefeuille tekenden voor het behoud van het archeologisch bodemarchief. Nederland tekende dit verdrag overigens pas in 1998 (Hendikx, 1999, pp.107-108). Door dit verdrag raakte archeologie betrokken bij alle planvorming voor ruimtelijke inrichting en werd de financiering van hun onderzoek gescheiden volgens het principe de 'veroorzaker betaalt'. Ondanks dat Nederland pas in 1998 tekende, voerder het Rijk en de provincies in veel gevallen al vanaf 1992 grote werken uit op basis van het Verdrag van Malta (Hendikx, 1999, pp.107-108).

Na deze veranderingen op het gebied van cultuurhistorie in combinatie met recreatie en toerisme, en de ondertekening van het Verdrag van Malta werd de Nota Cultuurbeleid in 1992 gelanceerd. Hendrikx schrijft hierover: "Er werd hier mee voor het eerst aangestuurd op een afweging van het monumentenbelang in het ruimtelijke ordeningsproces." (Hendikx, 1999, pp.107-108). Twee andere regeringsbeslissingen leverden ook hun bijdrage aan de

ontwikkelingen op het gebied van erfgoed en cultuur: het Natuurbeleidsplan van 1990 en de Nota Landschap van 1992 veranderden het politieke klimaat. Hierin werd voor het eerst “de waarde onderkend die elk cultuurlandschap bezit als een in vele opzichten onmisbare bron van informatie én inspiratie uit het verleden.” (Hendikx, 1999, pp.107-108). De was de eerste keer in de geschiedenis dat naast monumenten en cultuurhistorie ook het landschap erkend werd als waardevol erfgoed. Deze verbreding en erkenning van het landschap werd verder uitgewerkt in het Structuurschema Groene Ruimte uit 1992 (Hendikx, 1999, pp.107-108).

Wat in deze nota's en beleidsplannen nog wel mist is de combinatie van bouwkunst, archeologie en historische geografie die later zo kenmerkend werd voor het begrip erfgoed. Deze nota's gaan toch voornamelijk over de historische geografie. Ook was het zo dat de beleidsmatige verantwoordelijkheden van de verschillende disciplines nog verspreid lagen over de verschillende ministeries. Historische geografie viel onder LNV en later VROM, en de historische bouwkunst en de archeologie bleven bij WVC (Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur), later overgenomen door OC&W (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) (Hendikx, 1999, pp.107-108).

De eerste vormen van samenwerking kwamen in 1994 op, in het zogenaamde ARMOLA-overleg. Hendrix: “Het ARMOLA-overleg had tot doel te komen tot een goede wederzijdse afstemming van een zoveel mogelijk gezamenlijk te voeren beleid tot behoud van cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening.” (Hendikx, 1999, pp.107-108). Dat initiatief van samenwerking is iets wat ook de kracht van Belvedere later werd. Alle ministeries erkenden de kracht van deze samenwerking ook, gezien het nog eens werd benadrukt in de Cultuurnota van 1997-2000 van het OC&W waarin zelfs “is aangestuurd op een ‘gezamenlijke beleidsnotitie met een beleidskaart, die in de eerste helft van deze cultuurnotaperiode aan de Tweede Kamer wordt toegezonden.” (Hendikx, 1999, pp.107-108). Dit samenwerkingsverband is daarom goed aan te wijzen van een voorloper van de Nota Belvedere. In ieder geval was het politieke klimaat daarmee zo dat een Nota Belvedere geboren kon worden.

Toch, voor het zover was, zijn er nog andere belangrijke initiatieven gestart die voor het gunstige politieke klimaat zorgden op het gebied van cultuurhistorie en erfgoed. De Cultuurnota, hierboven al kort genoemd, was ook een grote stap vooruit. In de Nota Belvedere wordt ook duidelijk aangegeven dat dit een belangrijk startpunt voor Belvedere was: “De Cultuurnota van 1997-2000 benadrukt de vitale functie van het cultureel erfgoed voor de samenleving, waarbij de meerwaarde van het cultureel erfgoed voor de ruimtelijke kwaliteit wordt benadrukt.” (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.15). Het cultuurbeleid voor 2001-2004 gaf hieraan vervolg tijdens de looptijd van de Nota Belvedere. Erkenning van de betekenis van cultuurhistorie kreeg op uiteenlopende terreinen vorm en was breder dan ooit. De Nota Belvedere benadrukte dit nog eens: “Het monumentenbeleid richt zich op het verbreden van de aandacht van monumentenzorg sec naar architectuur en stedenbouw en op het verbeteren van de samenwerking tussen de nog vaak autonoom opererende instellingen binnen het domein van cultureel erfgoed.” (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.15).

Niet alleen vindt er in de samenwerking een verbreding plaats, maar ook binnen de ministeries en binnen de verschillende beleidsplannen is verbreding waar te nemen. De nota ‘De Architectuur van de Ruimte’ (1996) benadrukt bijvoorbeeld de cultuurhistorische invalshoek en zowel de Actualisering van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening (1998), als de Startnota Ruimtelijke Ordening (1999), als de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening benadrukken dit ook en zien als opgave de “cultuurhistorie als drager van de regionale diversiteit en de culturele identiteit als belangrijke spelers.” (OCW, LNV, VROM &

VW, 1999, p.15). Hiermee werd een shift gemaakt in het denken voornamelijk gericht op het verleden en het behoud, naar de actuele ruimtelijke ontwikkeling. De kentering die Bosma, Schnabel en Hendriks al begin jaren 90 waarnamen, maar wat na enige vertraging dus ook waar te nemen was in de beleidstukken van de verschillende ministeries. Ook was er een verbreding waargenomen van objectgericht omgaan met cultuurhistorie en erfgoed naar grotere projecten en grotere ruimtelijke structuren en gebieden.

Wat vanaf omstreeks de jaren 80 tot eind jaren 90 kan worden gezien in de veranderingen van het politieke klimaat is een shift van alles sectoraal behouden naar overkoepelend behouden en inpassen in de actuele ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen. Alhoewel, benadrukt Krauwer in haar gesprek met Van Marrewijk: "Niemand wist nog écht hoe dat moest." (Krauwer in: Van Marrewijk, 2009, p.53). De nadruk lag in de tijd van het ontstaan van de Nota Belvedere (1999) op gezamenlijke inspanningen tussen betrokken ministeries en een verbreding op het gebied van de definitie van erfgoed, zoals we ook hebben kunnen concluderen er sprake was in de samenleving. Het politieke klimaat was er zo naar gegroeid dat er een integrale beleidsnotitie en beleidskaart konden worden voorbereid (Hendriks, 1999, pp.107-108). Van der Zande en During namen dit ook waar: "De beleidsmakers van de Nota Belvedere stonden in 1999 voor ogen om de relatief kleine niches van de monumentenzorg, archeologiezorg en historische landschapszorg te integreren tot een groter en invloedrijker beleidsveld." (Van der Zande & During, 2010, p.18). De Nota Belvedere was geboren.

2.4. Conclusie

In dit hoofdstuk kwamen het begrip erfgoed, de veranderingen in de definitie van het begrip erfgoed en het erfgoedbeleid in Nederland aan bod. Ook werden kort de relevante beleidsstukken die voorafgingen aan de Nota Belvedere behandeld en werd geschetst hoe erfgoed in de samenleving en in de politiek stond. Wat geconcludeerd kan worden is dat er verschillende trends in de samenleving zijn ontstaan op het gebied van erfgoed en erfgoed beleid.

Als eerste maakte de definitie van het begrip erfgoed een grote verbreding door. Van de wettelijke en kerkelijke betekenis van erfgoed ging het vanaf de jaren negentig toch vooral over de 'zorg voor nalatenschap' en het bredere draagvlak op het gebied van archeologie, bouwkunst en de historische geografie (Hendriks, 1999). De definitie van erfgoed gaat niet meer alleen over een geschiedenis-kwestie, maar heeft een belangrijk voet in de grond in het heden en in de toekomst. Dit benadrukt de grote maatschappelijke relevantie die er op dit gebied is ontstaan.

Erfgoed in zijn huidige betekenis heeft hiermee een belangrijke shift doorgemaakt. Pas vanaf het eind van de vorige eeuw werd deze nieuwe betekenis gehanteerd, als gevolg van het belangrijker worden van de combinatie van archeologie, bouwkunst en de historische geografie. Waar erfgoed toch vooral altijd ging om het behouden en beschermen, schetsten Ashworth en Kuipers een verschuiving naar 'behoud met een doel', waarin deze bredere context en grotere ruimtelijke structuren onder het begrip erfgoed begonnen te vallen. 'Hedendaags gebruik van het verleden' werd een nieuwe stroming in de maatschappij. (Ashworth & Kuipers, 2004, pp.4-5). Wat niet meteen opgepikt werd als de nieuwe definitie van erfgoed is langzamerhand wel geheel geïntegreerd in de politiek.

Dit begon met de structurering van de monumenten in Nederland, in 1988. Een project toch nog voornamelijk gericht op het behoud van monumenten, maar wel gevolgd door het Masterplan Cultuurhistorisch Toerisme en de Nota Ondernemen in Toerisme.

Hierna volgde de archeologie, die door het Verdrag van Malta op de kaart werd gezet, en in de planvorming en ruimtelijke inrichting werd betrokken. Deze ontwikkelingen zijn toch nog voornamelijk sectoraal te noemen. De monumentenzorg ontwikkelde, de cultuurhistorie ontwikkelde en de archeologie ontwikkelde, maar er was nog geen sprake van samenwerking. Dat kwam met de Nota Cultuurbeleid in 1992. Er werd daarmee voor het eerst aangestuurd op het belang van monumenten in het ruimtelijke ordeningsproces. Met de Nota Landschap en het Natuurbeleidsplan van 1992 en 1990 werd landschap voor het eerst op de kaart gezet als waardevol voor Nederland (Hendikx, 1999, pp.107-108).

De eerste echte ministeriële samenwerkingen kwamen in 1994 op, onder de naam het ARMOLA-overleg. Dit overleg had tot doel “te komen tot een goede wederzijdse afstemming van een zoveel mogelijk gezamenlijk te voeren beleid tot behoud van cultuurhistorische waarden in de ruimtelijke ordening”. (Hendikx, 1999, pp.107-108). Een belangrijk punt dat de ministeries tot samenwerking bracht op het gebied van cultuurhistorie en erfgoed. Hiermee waren de eerste bouwstenen en de eerste ondergrond gelegd voor het ontstaan van de Nota Belvedere.

Waar het begrip erfgoed een verbreding doormaakte, volgde de politiek met een eigen verbreding. Ministeries gingen samenwerken eind twintigste eeuw en het sectoraal werken en denken verminderden. Na de verschuiving in definitie van het begrip erfgoed is het erfgoedbeleid gevolgd. Er is een solide basis in de maatschappij en in de politiek ontstaan die het perfecte politieke en maatschappelijke klimaat creëerde waarin de Nota Belvedere kon ontstaan. Dit werd aangekondigd door de Cultuurnota van 1997-2000 en de Nota over het Architectuurbeleid 1997-2000, en werd ook genoemd in de vorm van uitwerkingen van uitspraken over het belang van de cultuurhistorie in het Structuurschema Groene Ruimte en in de Actualisering van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra en in de Startnota Ruimtelijke Ordening 1999 (OCW, LNV, VROM, VW, 1999).

3. Nota Belvedere

In het vorige hoofdstuk is geschetst dat in Nederland een gunstig klimaat was ontstaan voor de totstandkoming van de Nota Belvedere. Door de verbreding van de definitie van het begrip erfgoed, en de voorgaande beleidsstukken op het gebied van erfgoed was er een goede basis gelegd en maatschappelijk en politiek draagvlak gecreëerd voor het ontstaan van de Nota Belvedere. In dit hoofdstuk wordt deze Nota Belvedere behandeld. Allereerst zal er gekeken worden naar de noodzaak van het invoeren van de nota. Deze paragraaf zal een brug zijn tussen het voorgaande hoofdstuk over erfgoed en erfgoedbeleid, en de rest van dit hoofdstuk, dat zal gaan over wat Belvedere is, en wat de resultaten van Belvedere zijn. Een korte evaluatie sluit dit hoofdstuk af, waarna de bevindingen in de conclusie nog één maal uiteen worden gezet. Dit is noodzakelijk om de veranderingen op het gebied van erfgoed na het beëindigen van de Nota Belvedere duidelijk weer te kunnen geven.

3.1. Invoering Nota Belvedere

Zoals is beschreven, was het politieke klimaat in Nederland klaar voor een nota op het gebied van cultuurhistorie. Het begrip erfgoed had zich in de laatste decennia verbreed, en verschillende beleidsnota's leidden de invoering van de Nota Belvedere als het ware al in. Guido Wallagh geeft in zijn essay 'Urgentie gezocht; Belvederebeleid te ver verwijderd van alledaagse realiteit' als derde reden voor de invoering van de Nota Belvedere nog: "Toen de Nota Belvedere verscheen, werd gewag gemaakt van een breed maatschappelijk ongenoegen over de eenvormigheid van onze steden en landschappen, het zogenaamd vol raken van Nederland en het vermeende verlies van identiteit." (Wallagh, 2005, p.19). Blijkbaar was het in Nederland nodig om door middel van cultuurhistorie en erfgoed zo de identiteit te benadrukken van de Nederlanders. Hij vervolgt: "De makers van de Nota Belvedere hebben hier handig en vooral snel op ingespeeld." (Wallagh, 2005, p.19).

De vier ministeries die de nota ingevoerd hebben (OC&W, LNV, VROM & VW) zagen vooral de noodzaak om in te spelen op de maatschappelijke ontwikkelingen en behoeften. Wellicht dat zij dezelfde identiteitsrol zagen in erfgoed als Guido Wallagh in zijn essay, maar meer nog dan dat benadrukken de ministeries dat het Rijksbeleid op het gebied van cultuurhistorie en erfgoed toentertijd te verdeeld was in betrokkenheid en verantwoordelijkheden over een aanzienlijk aantal departementen (OCW, LNV, VROM & VW, 1999). Zo was OC&W verantwoordelijk voor de archeologie, gebouwde monumentenzorg en de stads- en dorpsgezichten, LNV voor de historisch-geografische waarden, de kwaliteit van het landelijk gebied en recreatie en VROM voor de ruimtelijke kwaliteit en leefomgeving, stedelijke vernieuwing en monumenten in rijksbezit. Ook andere departementen, zoals Verkeer en Waterstaat, Buitenlandse Zaken en Defensie en Economische Zaken zijn betrokken bij het culturele erfgoed van Nederland (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.13). In de inleiding van de Nota Belvedere wordt deze noodzaak helder omschreven: "De opgave op rijksniveau ligt in het formuleren van een samenhangend en ontwikkelingsgericht beleid. Vanuit een situatie van achterstand, maar gebruikmakend van de vele beleidslijnen die nu reeds bestaan, kan een sprong vooruit worden gemaakt." (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.13).

Een vijfde reden voor de invoering van de Nota Belvedere is terug te vinden in het boek van Astrid Aarsen. Zij schrijft over toekomstig erfgoed als een cultureel-ruimtelijke opgave, en schrijft dat in de tijden van de invoering van Belvedere het ruimtelijk beleid te

veel gericht was op behoud en beheer en losgeraakt was van de ruimtelijke opgaven. De waarde en potenties van het bestaande werden volgens hem in die tijd verwaarloosd, waardoor de invoering van een impulsprogramma zoals de Nota Belvedere welkom was (Aarsen, 2010, p.10).

Na de verbreding van het begrip erfgoed, de verschillende vooraankondigingen van de Nota Belvedere in beleidstukken, de noodzaak voor Nederlanders een eigen identiteit te ontleen aan erfgoed, de verdeeldheid van verantwoordelijkheden over de verschillende ministeries en het feit dat beleid te veel was losgeraakt van de ruimtelijke opgaven, was er een nieuwe nota nodig. Deze nota ging de Nota Belvedere heten.

3.2. Nota Belvedere

In het geschetste klimaat kwam de Nota Belvedere in 1999 tot stand. Met een looptijd van tien jaar zou het een impulsprogramma worden, pionierend van aard en het nieuwe werkerrein verkennend met het oog op de uitvoering vanuit het beleid (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.36). De centrale doelstelling van het beleid luidt dan ook: "De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte, en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen." (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.7). De publieke investeringen en de officiële aandacht voor erfgoed zagen Ashworth en Kuipers als welkom als stimulans voor het debat op alle bestuurlijke niveaus.

De hoofddoelstelling van de Nota Belvedere wordt vertaald in zes subdoelen. Deze zijn: "1) het erkennen en herkenbaar houden van cultuurhistorische identiteit in het stedelijke en landelijke gebied als uitgangspunt voor verdere ontwikkelingen. 2) het versterken en benutten van de cultuurhistorische identiteit en de daarvoor bepalende kwaliteiten van de cultuurhistorisch meest waardevolle gebieden van Nederland, de zogenoemde Belvederegebieden (specifiek ruimtelijk beleid). 3) het scheppen van voorwaarden ten behoeve van initiatieven van derden gericht op thematische versterking van de cultuurhistorie. 4) het verspreiden en toegankelijk maken van de kennis over cultuurhistorie, alsmede het stimuleren van de kansen van cultuurhistorie als inspiratiebron voor de ruimtelijke inrichting en ontwerp. 5) het bevorderen van de samenwerking tussen burgers, organisaties en overheden. 6) het verbeteren van de gebruiksmogelijkheden van het bestaande instrumentarium." (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.35).

Met deze hoofddoelstelling en deze zes subdoelstellingen ging de Nota Belvedere onder het slogan 'behoud door ontwikkeling' van start. Er werd een visie verschaft op de wijze waarop met "de cultuurhistorische kwaliteiten van het fysieke leefmilieu in de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland kan worden omgegaan" (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.7), en de nota gaf aan welke maatregelen daartoe moesten worden getroffen (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.7). Die maatregelen zijn bijvoorbeeld zorgen voor een samenhangend rijksbeleid, meer samenwerking tussen de ministeries en meer interdepartementale samenwerking en het nemen van initiatief en verantwoordelijkheid. "Op rijksniveau stond de verdeelde verantwoordelijkheid voor cultuurhistorie (over primair drie departementen, terwijl enkele andere er ook bij betrokken zijn) zo een benadering tot nu toe in de weg." (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.77).

3.3. Toepassing Nota Belvedere

De Nota Belvedere bestond niet alleen uit deze beschreven doelstellingen en maatregelen. Onder het nom 'behoud door ontwikkeling' ontwikkelde Belvedere ook veel concreets.

Belvedere werd op verschillende manieren toegepast, die hier uiteen zullen worden gezet. Er zijn drie trends te herkennen in de toepassing van de Nota Belvedere: subsidieregeling, cultuurhistorische waardenkaart en projectbureau Belvedere.

Projectbureau Belvedere

Projectbureau Belvedere was de uitvoeringstak van de Nota Belvedere. Het ontwikkelde zich van een bedrijf bestaande uit één persoon tot een organisatie van circa tien medewerkers. Projectbureau Belvedere en de subsidieregeling werden vanaf 2002 overgedragen aan het Stimuleringsfonds voor de Architectuur (SfA). Door middel van jaarprogramma's met vooruit- en terugblikken werden de werkzaamheden van het projectbureau vastgesteld. Deze werkzaamheden werden tot 2005 aangestuurd door de betrokken departementen, en vanaf 2005 werden ze aangestuurd onder het Actieprogramma Ruimte en Cultuur. Verder was er vanaf 2003 een Regiegroep actief die Belvedere en het Belvedere-gedachtengoed als ambassadeur onder de aandacht brachten van bestuurlijk Nederland (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.107-114).

Er zijn ontzettend veel concrete resultaten tot stand gekomen vanuit het Projectbureau Belvedere op het gebied van kennisuitwisseling, kennisverspreiding en communicatie en kennisontwikkeling, verdieping en onderwijs. Zo vond er in 2007 een BelvedereFestival plaats om te laten zien dat Belvedere werkte en werd er in 2006 gestart met Intervisiebijeenkomsten. Deze laatste waren bedoeld voor mensen uit het Belvedere-netwerk die met een zelfde thematiek of vraagstuk bij elkaar kwamen en zo kennis en ervaring op deden. Een belangrijk doel van het projectbureau was ook het vormen van netwerken. Deze zijn dan ook ontstaan en gelden nu als belangrijk resultaat van het projectbureau (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.107-114). Van der Zande en During schrijven heel positief over alle resultaten van het projectbureau. Zij geven aan dat het "in de periode na het uitkomen van de nota Belvedere duidelijk wordt dat de 'zwakste' instrumenten de meest maatschappelijke dynamiek teweegbrengen. Dit betreft het projectbureau Belvedere, een apart klein ambtelijk apparaat dat als aanjager en inspirator met een relatief klein budget veel teweeg brengt." (Van der Zande & During, 2010, p.21).

Ook op het gebied van kennisverspreiding en communicatie wordt veel teweeg gebracht. Er is een kennisbank, het Belvedere Nieuws (periodiek), Belvedere-helppdesk en 'Advies op Locatie' ontstaan. Dit werd nog aangevuld met beurzen, congressen en gastsprekers over het onderwerp Belvedere en onderhield Projectbureau Belvedere goede contacten met voor de doelgroep relevante vakbladen (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.107-114). Van der Zande en During geven ook aan dat er maximaal gebruik wordt gemaakt van deze communicatieve instrumenten. Naast bovengenoemde producten hebben zij nog allerlei handboeken, kookboeken, receptenboeken en gereedschapskisten voorbij zien komen vanuit het projectbureau (Van der Zande & During, 2010, p.21).

In de laatste categorie van resultaten op het gebied van kennisontwikkeling, verdieping en onderwijs bevinden zich ook nog: het Belvedere-kompas als instrument voor ruimtelijke ontwikkelaars waarin cultuurhistorie richtinggevend is, de Handleiding Belvedere en Financiering uit 2006, de Thematische Handreikingen waarin de Belvedereprojecten weergegeven staan, medewerking aan het programma 'Ontwikkelingsplanologie' van het NIROV, het ontstaan van het hoger onderwijsnetwerk Belvedere met drie Belvedere-leerstoelen, de cursus 'Belvedere op de Werkvloer' en onderzoeken met het College van Rijksadviseurs (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.107-114).

Subsidieregeling

Met de Nota Belvedere ontstond ook een subsidieregeling. Doel van de subsidieregeling was het “stimuleren en faciliteren dat cultuurhistorische aspecten integraal en in een vroegtijdig stadium in plan- en ontwerpprocessen worden meegewogen en richtinggevend zijn voor ruimtelijke transformatieopgaven.” (Projectbureau Belvedere, 2009). Ongeveer 425 projecten hebben op die manier het leven gezien, met betrokkenheid van een veelvoud aan organisaties en personen (publiek, privaat en particulier) (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.50). Naast die subsidieregeling ontstonden ook nog drie projecten: Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Limes en Lancewad(plan). Ook werden tientallen projecten uitgevoerd met behulp van andere Belvedere-middelen. Daarnaast zijn er nog veelvuldig projecten uitgevoerd zonder Belvederesubsidie, maar wel gebaseerd op het Belvedere-gedachtengoed.

De subsidieregeling werd in eerste instantie uitgevoerd door het Projectbureau Belvedere in 2000 en 2001, waarna het is opgepakt door het Stimuleringsfonds voor de Architectuur van 2002 tot 2009. In de onderstaande tabel is weergegeven onder welke niveau's de projecten werden toegekend van 2000 tot 2007. Geheel in lijn met de Belvedere gedachten werden er vooral op lokaal niveau projecten gerealiseerd met Belvedere geld. Op het gebied van kennis bleven de investeringen ook altijd hoog. In de evaluatie van Belvedere is ook te lezen dat dit één van de sterke punten is van het tienjarig impulsprogramma (paragraaf 3.4.2).

Tabel 1: toegekende projecten per categorie, periode 2000-2007. Bron: LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p. 116

Toegekende projecten	thema	lokaal	stedelijk	NHW	regio	kennis	experiment
2000	3	12	7	5	10	-	-
2001	5	11	5	4	6	9	7
2002	3	13	4	0	3	5	5
2003	8	21	8	1	11	14	5
2004	4	21	6	2	6	14	3
2005	-	10	-	-	-	22	-
2006	-	11	-	-	-	18	-
2007	-	28	-	-	-	17	-

Astrid Aarsen schrijft over deze subsidieregeling: “De waarde van Belvedere (via subsidiëren) lijkt vooral te liggen in de gecreëerde experimenteeruimte. Ruimte die toelaat om te werken in minder voor de hand liggende samenwerkingsverbanden en in het sluiten van ongebruikelijke allianties.” (Aarsen, 2010, p.23) Een logisch gevolg hiervan is dat veel van die projecten ver van de alledaagse praktijk af staan. Een veelgenoemd commentaar, want als projecten van de praktijk afstaan, “is de kans groot dat het project eindigt zonder zicht op concrete uitvoering.” (Aarsen, 2010, p.23). Toch heeft de subsidieregeling juist door die gecreëerde experimenteeruimte, en door de veelvoud van projecten een groot bereik gehad. Door de projecten, maar ook door de publiciteit en communicatieve instrumenten in de vorm van projectenbanken, publicaties, bijeenkomsten, nieuwsbrieven en dergelijke, zoals uit het citaat van Van der Zande en During al bleek (Van der Zande & During, 2010, p.21).

Bij het evalueren van de subsidieregeling kwamen vooral positieve punten naar voren. Benadrukt werd dat het integrale denken versterkt werd, dat het begrip cultuurhistorie verder is verbreed, dat de geschiedenis van een gebied belangrijker is geworden door toedoen van de projecten en dat er meer gefocust is op de betrokkenheid van bewoners (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.115). Deze en nog andere punten worden gezien als de positieve erfenis van de Belvedereprojecten.

Cultuurhistorische waardenkaart

Als derde ontstond vanuit de Nota Belvedere de Cultuurhistorische Waardenkaart. Deze kaart is een “landsdekkend overzicht vervaardigd van de cultuurhistorisch meest waardevol geachte steden en gebieden.” (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.21). Dit overzicht bestond voorheen niet en opvallend is dat er geen wit gebied is in Nederland. Alles wordt als cultuurhistorisch waardevol gezien of anders gesteld: niks wordt als cultuurhistorisch waardeloos gezien. Verschillen zitten dan in de grootte van de cultuurhistorische waarde. Die wordt opgedeeld in twee categorieën: gebieden met hoge gecombineerde cultuurhistorische waarden en gebieden met hoge sectorale cultuurhistorische waarden. De gehanteerde criteria zijn onder andere zeldzaamheid, gaafheid en representativiteit en vanuit elk van deze sectoren is aangegeven welke gebieden van bijzondere waarde zijn. (OCW, LNV, VROM & VW, 1999, p.21).

3.4. Het beëindigen van de Nota Belvedere

Belvedere is na zijn beëindiging eind 2009 uitgebreid besproken, geëvalueerd en beoordeeld. Om naar de veranderingen op het gebied van erfgoed na het aflopen van de Nota Belvedere te kijken, zal hier een samenvattende evaluatie van de tien jaar Belvedere weergegeven worden. De resultaten van Belvedere worden besproken, gevolgd door de evaluatie van Belvedere. Op basis hiervan en van de voorgaande hoofdstukken zal vervolgens naar de toekomst gekeken worden.

Voordat naar de resultaten en de evaluatie gekeken kan worden, is het van belang enkele ontwikkelingen te schetsen die in de periode van 1999 tot 2007 van invloed zijn geweest op Belvedere. Zo heeft Belvedere bijvoorbeeld geleefd tijdens zeven kabinetten (Paars I en II, Balkenende I, II, III en IV), kwam er in de maatschappij een toenemend belang voor identiteit en eigen leefomgeving, veranderde de verhoudingen en samenwerkingsrelaties tussen publiek, privaat en particulier, vond er een decentralisatie van het ruimtelijk beleid, ontwikkelingsplanologie/ gebiedsontwikkeling plaats en kwam er aandacht voor ‘ruimtelijke kwaliteit’ en kwam in de cultuurhistorische sector de integratie van archeologie, gebouwde monumenten en cultuurhistorisch landschap (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.48). Een laatste punt van verandering binnen die sector was de benaderingswijze van objectgericht naar omgevingsgericht, van conserverend naar ontwikkelend, al eerder geschetst in voorgaande hoofdstukken.

Deze ontwikkelingen laten duidelijk zien dat Belvedere niet alleen stond in zijn tienjarige looptijd. Het gunstige klimaat zoals eerder geschetst bleef gedurende die tien jaar en ontwikkelde zich met Belvedere mee. Hierdoor versterkte de ontwikkelingen het Belvedere-gedachtengoed, en het Belvedere-gedachtengoed versterkte de ontwikkelingen. Er is hier duidelijk sprake van correlatie, maar de richting blijft onbepaald (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.48).

3.4.1. Resultaten

Het projectbureau heeft zelf tien resultaten benoemd die zij het belangrijkste vinden in de Belvedere-nalatenschap. Deze tien zijn: "1) Beleidsnota. Het Belvedere beleid heeft vervolg gekregen in de Modernisering van de Monumentenzorg, het architectuurbeleid, de Agenda Landschap en het programma Mooi Nederland. 2) Praktijk. Hier noemt het projectbureau de 425 projecten die zijn ontstaan tijdens de looptijd van Belvedere. 3) Belvedere Gedachtengoed. Hieronder verstaat het projectbureau de slogan 'behoud door ontwikkeling' die door Belvedere nieuw gelanceerd werd toentertijd. 4) Programma. Gestart onder Paars I en afgerond onder Balkenende IV kon Belvedere altijd rekenen op enthousiasme van bewindslieden. Het is ook het toonbeeld geweest van interdepartementale samenwerking. 5) Netwerk. Belvedere heeft een netwerk opgezet tussen de vele betrokkenen. 6) Subsidieregeling. 7) Onderzoek en instrumenten. Door het Projectbureau Belvedere zijn verschillende onderzoeken tot stand gekomen. Onder andere onderzoek naar de Maatschappelijke Kosten en Baten van Cultuurhistorie (MKBA), onderzoek naar de financiële opbrengsten van cultuurhistorie, dorps groeien, de inzet van cultuurhistorie bij natuurontwikkeling, ontwerpen met water en herbestemming van kerken. Daarnaast zijn er instrumenten zoals een financieringstool, het Belvedere kompas en diverse handreikingen ontwikkeld. Ook is er nadruk gelegd op de weergave van de cultuurhistorie als in bijvoorbeeld boeken. Onderzoek werd gekoppeld aan de Belvedere leerstoelen. 8) Agenda en beeldvorming. Er zijn vanuit het Projectbureau Belvedere 35 nieuwsbrieven gegaan en diverse bijeenkomsten georganiseerd. Zo hebben ze laten zien dat cultuurhistorie ook toekomstig is. 9) Onderwijs en kennisuitwisseling. Er zijn drie hoogleraren aangesteld als Belvedere-hoogleraren en is de cursus 'Belvedere op de Werkvloer' georganiseerd. Ook is er sinds 2010 de Erfgoed Academie en is er een programma ontwikkeld voor aardrijkskundeonderwijs op de middelbare school. 10) Merknaam. Belvedere heeft een sterke merknaam neergezet." (Projectbureau Belvedere, 2009).

Al deze resultaten die het Projectbureau Belvedere zelf aangewezen heeft als dé resultaten van tien jaar Belvedere kunnen nog worden aangevuld. Veruit de grootste winst, schrijft Prins, is "dat het de cultuurhistorie veel beter en positiever op de kaart heeft gezet." (Prins in: Van Marrewijk, 2009, p.21). Dit is één van de resultaten die moeilijk meetbaar zijn, maar wel vaak naar voren komt. Hierdoor behoort het niet tot de officiële resultaten van het Projectbureau Belvedere, maar kan het niet missen in een evaluatie van alle resultaten tot stand gekomen door Belvedere. Dat cultuurhistorie nu op de kaart staat en vastgelegd is in beleidsnota's en in de stukken van de gemeenten en provincies betekent nog geen uitvoering, maar het begin is er, schrijft Prins (Prins in: Van Marrewijk, 2009, p.21). Hij benadrukt: "Cultuurhistorie is maatschappelijk sterk verbreed en geaccepteerd." (Prins in: Van Marrewijk, 2009, p.21). Hans Renes, Belvedere hoogleraar sinds 2011, sluit zich daar bij aan: "Ik vind ook dat er echt iets bereikt is, iets is vlot getrokken, wat eerder niet is gelukt. 'Behoud door ontwikkeling' werd een nieuw platform waarop cultuurhistorici enerzijds en ontwerpers en planners anderzijds elkaar konden vinden en elkaar serieus namen." (Renes in: Van Marrewijk, 2009, pp.61-62).

Monique Eerden, medewerker Projectbureau Belvedere, herkent het ontstaan van het platform met ontwerpers en planners enerzijds en cultuurhistorici anderzijds ook. Daaraan voegt zij nog toe dat "het gedachtengoed in allerlei werkpraktijken haar toepassing heeft gevonden, zoals in die van de stedenbouwkundige, de landschapsarchitect, de cultuurhistoricus, de planoloog, de natuurbeheerder, de boer, de kunstenaar, de waterbeheerder, de bestuurder, de woningbouwcorporatie en de projectontwikkelaar." (Eerden in: Projectbureau Belvedere, 2009, p.12). Ook benadrukt zij dat naast de fysieke

objecten en structuren nu ook steeds vaker de immateriële dimensie van cultuurhistorie betrokken wordt. Zij ziet hiernaast nog meer trends zoals de verjonging van erfgoed en de groeiende belangstelling voor en inbreng van de burger in het bepalen wat erfgoed is en hoe ermee om te gaan (Eerden in: Projectbureau Belvedere, 2009, pp.19/24).

Uit de Belvedere evaluatie van de vier ministeries (LNV, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.36) blijken dezelfde resultaten zoals vastgesteld door het Projectbureau Belvedere. Zijn zien echter ook nog wat negatieve resultaten van Belvedere zoals de matige doorwerking van het Belvederebeleid bij gemeenten en waterschappen. Zij concluderen dat er erg grote verschillen tussen de verschillende gemeenten en waterschappen kunnen zijn, en nemen dit ook waar bij markt- en andere partijen. Zij noemen koplopers en organisaties waar Belvedere niet of nauwelijks een rol speelt als een stevige tweedeling in de omgang met Belvedere (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.36).

De Belvedere evaluatie legt ook nogmaals de nadruk op de ontstane samenwerkingsverbanden als resultaat van tien jaar Belvedere. Zij noemen samenwerkingsverbanden met kennisinstellingen, lokale, regionale en rijksoverheden, belangenorganisaties, ontwerp- en adviesbureaus en private partijen. Ook zien zij netwerken gevormd binnen provincies en gemeenten van cultuurhistorisch georiënteerde ambtenaren die periodiek samenkomen (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.57-60). Uit al deze netwerken blijkt een enorm enthousiasme van alle personen die Belvedere hebben meegemaakt. Dit enthousiasme wordt in de Belvedere evaluatie benoemd als 'geïnfecteerd door het Belvedere-virus' en wordt gezien als positief resultaat van tien jaar Belvedere (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.57-60).

3.4.2. Evaluatie

De officiële evaluatie van Belvedere benoemt acht succesfactoren en één faalfactor van tien jaar Belvedere. Daarnaast bestaan er nog veel opinies die persoonlijk, dan wel breder van aard zijn. De succesfactoren die in de evaluatie van Belvedere naar voren komen zijn: "1) interdepartementale samenwerking, 2) onafhankelijkheid van doelgroepen die stond voor de toegankelijkheid, mogelijke agendavorming en experimenteerruimte binnen Belvedere, 3) gevarieerde mix van instrumenten voor de verschillende fasen van het impulsprogramma, 4) zichtbaarheid door eigen subsidieregeling, 5) strategie van verleiden en ontwikkeling in de communicatie en contacten, 6) goed netwerk opgebouwd, 7) sterke trekker in de persoon van Frank Strolenberg, 8) interdisciplinariteit in het team van Projectbureau Belvedere." (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.37-38).

Als faalfactor wordt het bereik van doelgroepen genoemd. In de evaluatie staat: "Door de toenemende focus van Belvedere op de uitvoering is het 'bereik van de doelgroepen' complex geworden: van rijk en provincie, naar ook gemeenten en waterschappen, van cultuurhistorici naar ook ruimtelijke ordenaars, ontwerpers en architecten, van overheid naar ook markt en andere partijen." (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.38). Zoals eerder beschreven geeft de evaluatie aan enkele koplopers te herkennen, maar ook een groep die niets doet met het Belvedere-gedachtengoed.

Verder is zoals benoemd Belvedere ruimschoots geëvalueerd door betrokkenen, hoogleraren, politici en anderen belangstellenden, waarvan hier enkele voorbeelden weergegeven. Hans Renes, Belvederehoogleraar verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, stelt dat de term 'behoud door ontwikkeling' "zo vaag is, dat je er alles onder kunt vatten en er alles mee goed kunt praten." (Renes in: Van Marrewijk, 2009, pp.61-62). Hij ziet dit als één van de kritiekpunten van Belvedere. Een ander kritiekpunt ziet hij in het feit

dat geconstateerd kan worden dat vooral de ontwerpers geprofiteerd hebben van Belvedere. Hij stelt ter discussie of de erfgoedsector er wel iets mee is opgeschoten. Hij schrijft hierover: "De inbreng vanuit het historisch onderzoek in de verschillende Belvedereprojecten is bijvoorbeeld uiterst gering. Vaak komt de historische analyse niet heel veel verder dan een kaart uit 1850. En in de literatuurlijsten kom je behalve de meest banale referenties weinig historische bronnen tegen. Soms bekruipt je het gevoel dat subsidie is gebruikt om te doen wat men toch altijd al wel deed." (Renes in: Van Marrewijk, 2009, pp.61-62).

Wallagh, ook zeer kritisch op Belvedere, geeft aan dat wens en werkelijkheid nog te ver van elkaar verwijderd zijn. (Wallagh, 2005, p.20). Hij beargumenteert dit met drie punten:

"Ten eerste is het culturele appel van de Nota Belvedere, het morele beroep op opdrachtgevers om de cultuur van het behoud te combineren met de cultuur van het maken, te elitair en staat het te ver af van wat de samenleving beroert. Ten tweede vindt het idee dat cultuurhistorie verrijkend is voor (beleidsmatige) ontwerpen alleen maar toepassing in de praktijk wanneer opdrachtgevers concreet zicht hebben op het rendement dat dit oplevert. (...) Ten derde zou cultuurhistorie tot een soepeler proces leiden, waarbij – praktisch als wij zijn – vooral gedacht is aan situaties waar sterke ruimtelijke sectoren onvereenigbare ruimtelijke claims op een gebied leggen. Cultuurhistorie is hier gehanteerd als breekijzer of, aardig gezegd, als verleider om het anders te doen." (Wallagh, 2005, p.20).

Ashworth en Kuipers, eerder aangehaald, kijken ook kritisch naar Belvedere. Zij erkennen dat de publieke investeringen en de officiële aandacht voor erfgoed welkom waren, maar dat de benadering té behoudend en defensief was als tegenwicht tegen de gevolgen van de sociaaleconomische globalisering. Ook zien zij misverstanden in de relaties tussen rurale en stedelijke landschappen enerzijds en plaats identiteiten anderzijds en tussen mensen en hun verleden. Ashworth en Kuipers: "Het idee dat lokale identiteit een constant gegeven is van plaatsen dat alleen maar ontdekt hoeft te worden en vervolgens beschermd, is onjuist. En erger nog, het negeert diversiteit van mensen in het creëren van verschillende identiteiten." (Ashworth & Kuipers, 2004, p.7).

Beleidsmedewerker bij OC&W en archeologe Monique Krauwer merkt op dat het jammer is dat er zo weinig Belvedereprojecten echt zijn uitgevoerd. Waarom dat zij dat vindt noemt zij ook: "Uitgevoerde voorbeelden helpen om mensen te overtuigen en te enthousiasmeren. Zeker goede voorbeelden waarin met archeologie iets bijzonders is gedaan zijn schaars. Dan is het lastig om een gemeente of een ontwikkelaar te overtuigen dat ze een plek niet mogen opgraven, maar moeten gebruiken als inspiratiebron bij de inrichting van een Vinex wijk." (Krauwer in: Van Marrewijk, 2009, p.53).

Monique Eerden, eerder aangehaald, benadrukt de positieve punten van Belvedere: de verbreding van het begrip cultuurhistorie, de kracht van het experimentele ontwerpproces en de burgerparticipatie in Belvedere processen noemt zij als belangrijkste positieve ontwikkelingen. Zij ziet nieuwe inzichten die aanleiding geven tot verdere aanscherping van de essentie van het Belvedere gedachtengoed en ziet een benadering die volop in ontwikkeling is. Kansen ziet zij op het gebied van onderzoek van de praktijkervaring van Belvedere (Eerden in: Projectbureau Belvedere, 2009, pp.29/30).

3.5. Conclusie

Wat wordt gezien tijdens de tien jaar Belvedere is dat het begrip erfgoed, en het begrip cultuurhistorie in ruimere zin, ook tijdens die tien jaar is blijven verbreden en groeien. Wat

voor de invoering van de Nota Belvedere al geïnitieerd werd, is doorgezet in de looptijd van de Nota Belvedere en Projectbureau Belvedere onder de slogan 'behoud door ontwikkeling'. Daar wordt nu op meer routinematige wijze mee omgegaan dan eerst werd gedaan. Er heeft in die tien jaar looptijd niet alleen een verschuiving van de definitie van erfgoed plaatsgevonden, maar er is een verschuiving geweest op verschillende punten. Er is van objectgericht beleid naar beleid gericht op grotere samenhangen van gebieden of structuren gegaan, en van gefragmenteerd departementaal werken naar gecoördineerd landelijk samenwerken gegaan met gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Geïnitieerd door vier ministeries (OC&W, LNV, VROM & VW) ontstond een bijzonder samenwerkingsverband met als hoofddoel het sterker richting geven van de cultuurhistorische identiteit voor de inrichting van de ruimte. Het rijksbeleid zou daarvoor goede voorwaarden scheppen. Met deze hoofddoelstelling was de Nota Belvedere voornamelijk een impulsprogramma, dat in tien jaar cultuurhistorie op de kaart zou gaan zetten.

Dit werd gerealiseerd door het Projectbureau Belvedere, dat uitgroeide van een bedrijf met één persoon, tot een organisatie van circa tien professionals. Vanaf 2002 werd het Projectbureau Belvedere samen met de subsidieregeling overgedragen aan het Stimuleringsfonds voor de Architectuur, die het vanaf toen overgenomen heeft. De subsidieregeling subsidieerde in totaal 425 projecten die de cultuurhistorie op de kaart zette, maar waarvan wordt gezegd dat ze weinig uitvoering kende.

Er is overdraagbare boedel geleverd door het projectbureau Belvedere, het Stimuleringsfonds voor de Architectuur en de projectbureaus Nieuwe Hollandse Waterlinie en De Limes als voorbeeldprojecten uit de subsidieregeling van de Nota Belvedere. (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.71-72).

4. Methodologische verantwoording onderzoek

4.1. Introductie; verantwoording onderzoek

Tot dusver is de theoretische en geschiedkundige basis van de thesis gelegd. In de komende hoofdstukken wordt die theoretische en geschiedkundige basis gebruikt als solide ondergrond voor het onderzoek naar de veranderingen op het gebied van erfgoed na het beëindigen van de Nota Belvedere en voor het onderzoek naar de toekomst van erfgoed in Nederland. De toekomst staat niet in literatuur geschreven en daarom is om deze toekomst uiteen te zetten gebruik gemaakt van interviews. Ook de veranderingen na het beëindigen van de Nota Belvedere staan niet in literatuur, omdat dit een tijd beslaat van 1,5 jaar. Hierover zijn nog geen publicaties verschenen en om dit te analyseren zijn ook interviews gebruikt.

Er is gekozen om visies uiteen te zetten vanuit drie invalshoeken; ambtelijk, wetenschap en de praktijk. In dit hoofdstuk zullen deze drie invalshoeken nader toegelicht worden, zal een verantwoording voor de keuze van respondenten gegeven worden, een verantwoording voor de representativiteit van de uitkomsten en een verantwoording van de vragen gesteld aan de respondenten. Omdat er gebruik is gemaakt van kwalitatief onderzoek kunnen de interviews niet gegeneraliseerd worden naar grotere groepen.

4.1.1. Semigestructureerd interviewen

Voor het empirische onderzoek is gebruik gemaakt van een interview lijst die in grote mate over alle interviews hetzelfde is gebleven. Dit is gedaan om zo de onderzoeksresultaten te kunnen vergelijken en om er zeker van te zijn dat de respondenten hetzelfde idee hadden over het onderzoeksdoel en zo naar alle waarheid de vragen konden beantwoorden. Er is met deze vragenlijst gestreefd naar een betrouwbaar en valide resultaat. Waar nodig, of waar het gesprek niet goed liep is gebruik gemaakt van sturende vragen, maar er is getracht dit zo veel mogelijk te voorkomen. Deze semigestructureerde manier van interviewen is ook gekozen omdat er over de onderwerpen besproken (ontwikkelingen na Belvedere en toekomst van erfgoed) te weinig bekend was om een goede en holistisch gestructureerd interview te genereren (Bryman, 2008, p. 540). Hierom is alle toegevoegde informatie genoemd door de geïnterviewde van grote waarde en daarom was het de bedoeling om hiervoor ook de ruimte te geven in het interview. Er moest ruimte zijn voor het opkomen van nieuwe onderwerpen en waargenomen ontwikkelingen, niet gestart door de interviewer.

Een tweede punt waarom gekozen is voor het semigestructureerd interviewen is omdat de geïnterviewde zo meer ruimte kreeg om ook vanuit zijn organisatie of project meningen en visies uit een te zetten, en niet alleen vanuit persoonlijk oogpunt. Experts daargelaten, kregen ambtenaren de ruimte om vanuit hun provincie of ministerie de ruimte om de visie en meningen uiteen te zetten en mensen uit de praktijk de ruimte om ook vanuit hun project of bureau te antwoorden. De geïnterviewden konden zo vanuit een bredere context van hun organisatie of project spreken en het gaf inzicht in hoe de geïnterviewden de wereld zien (Bryman, 2008, p.443). Zoals eerder benadrukt is er wel gebruik gemaakt van vragen, om zo de onderzoeksresultaten te vergelijken en een betrouwbaar en valide resultaat te genereren en er voor te zorgen dat alle onderwerpen besproken werden (Bryman, 2008, p. 443). Het interviewproces was flexibel.

Er gebruik is gemaakt van een 'interview guide', een vaste lijst vragen, en over het algemeen zijn al deze vragen aan bod gekomen in de interviews. Als er tijdens het gesprek vragen opgekomen zijn, dan zijn die ook gesteld, en voor de exacte vragen en uitwerkingen van de interviews wordt verwezen naar de bijlagen. De nadruk lag op hoe de geïnterviewde de onderwerpen positioneerde en begreep. Dat wil zeggen, wat de geïnterviewde als belangrijk zag in het uitleggen van ontwikkelingen en toekomstvisies. De interview guide staat in relatie tot de onderzoeksvragen uit het empirische deel. Deze onderzoeksvragen zijn:

- ✘ Wat verandert er in het beleid omtrent erfgoed na Belvedere?
- ✘ Welke ontwikkelingen hebben er plaatsgevonden na het beëindigen van Belvedere?
- ✘ Wat is de positie van erfgoed in de toekomst van Nederland en welke trends zijn er te zien?

Om de geïnterviewden te positioneren en hun mening te weten te komen over Belvedere is eerst de relatie met erfgoed en de nota Belvedere uiteengezet en vervolgens kort Belvedere geëvalueerd. Vervolgens is gekeken naar de ontwikkelingen op het gebied van erfgoed na Belvedere, en is er getracht een toekomstvisie uiteen te zetten. De interview guide is als volgt:

Tabel 2: interview guide

Persoonlijk	Wat is uw relatie tot erfgoed en de Nota Belvedere?
Belvedere (evaluatie)	<p>Wat heeft Belvedere voor u (w instantie/project) betekend?</p> <p>Hoe kijkt u terug op de periode van Nota Belvedere?</p> <p>Wat is het grootste succes van Belvedere? En wat de grootste teleurstelling?</p> <p>Bent u tevreden met wat Belvedere bereikt heeft? Wat is niet gelukt in uw ogen?</p>
Veranderingen Ontwikkelingen	<p>Wat is de belangrijkste verandering die heeft plaatsgevonden na het beëindigen van nota Belvedere naar uw mening?</p> <p>Zou een dergelijk programma als Belvedere weer opnieuw moeten ontstaan?</p> <p>Wat gaat er veranderen nu de Nota Belvedere tot een eind is gekomen?</p>
Toekomst	<p>Wat zijn onderwerpen die volgens u meer aandacht verdienen dan ze nu krijgen?</p> <p>Wat zijn volgens u de relevante maatschappelijke thema's waar de erfgoedsector een belangrijke rol in kan vervullen?</p> <p>Wat zijn volgens u de speerpunten van het erfgoedbeleid voor de komende beleidsperiode?</p> <p>Wat zouden concrete toekomstige opgaven voor erfgoedbeleid moeten zijn?</p>

	Wat moeten volgens u de uitgangspunten zijn voor het erfgoed in de toekomst?
--	--

4.1.2. Coderen

Coderen is een belangrijke eerste stap in het genereren van concepten en theorieën. De data wordt gezien als potentiële indicators van concepten en die indicators worden voortdurend vergeleken om de relatie tussen de data en de concepten te behouden. Het omvat het proces van het continu opbreken, testen, vergelijken, conceptualiseren en categoriseren van data ('open coding') (Bryman, 2008). De concepten worden uit de interviews gehaald, en later worden deze concepten ondergebracht in categorieën. Door zorgvuldig lezen met aandacht voor de context is er gecodeerd. Het doel van dit coderen was om de analyse van de data makkelijker en begrijpelijk te maken. Door het coderen was de informatie gereduceerd tot alleen de bruikbare informatie voor de analyse. Er werden algemene ideeën over de data gegenereerd. Die ideeën vormden het begin van de grounded theory, of grounded concepts, gepresenteerd in het onderzoek.

Dit coderen begon vrij snel na het verzamelen van de eerste data (Bryman, 2008). Er is altijd nadruk gelegd op het in stand houden van de context van wat er gezegd is, en het in stand houden van de relatie tussen de data en de al gevormde concepten, zodat er niet verdrongen werd in alle opgebroken informatie.

4.1.3. Grounded Theory

Omdat er gebruik is gemaakt van kwalitatief onderzoek, is gekozen om voor het genereren van concepten uit de data gebruik te maken van de 'Grounded Theory' (Bryman, 2008). Deze methode genereert theorieën en concepten die dicht bij de dataverzameling en analyse staan. Concepten refereert aan de labels gegeven aan fenomenen en vormen de 'building blocks of theory' (Bryman, 2008). Ze zijn ontstaan door middel van open coderen. Er zijn ook categorieën ontstaan van veelgenoemde fenomenen en overeenkomsten tussen de antwoorden van de geïnterviewden. De categorieën bevatten twee of meer concepten en zijn duidelijk te herkennen in de tekst. Ze omvatten onderwerpen als politiek, kennis, decentralisatie en andere veelgenoemde veranderingen en ontwikkelingen na het aflopen van de nota Belvedere. Een andere belangrijke categorie is de toekomstvisie van de geïnterviewden. Deze concepten en categorieën zijn de 'key elements' in de grounded theory (Bryman, 2008). Er is in deze analyse gestreefd naar het vormen van 'grounded concepts' rather than 'grounded theory'. (Bryman, 2008).

4.1.4. Toekomstvisies

De toekomst staat niet geschreven, maar is weliswaar een belangrijke bron van discussie. Het onderwerp de toekomst van erfgoed kwam dan ook veelvuldig naar boven in het onderzoek naar de ontwikkelingen en veranderingen op dit gebied. Waar nu de ontwikkelingen van de laatste anderhalf jaar erfgoed nu uiteen zijn gezet, zal nu naar de toekomst worden gekeken. Per respondent zal kort een toekomstvisie gegeven worden die de trends die op dit gebied waargenomen zijn weergeeft en er zal worden afgesloten met een overkoepelende toekomstvisie voor de categorie experts. Ondanks dat het speculatief van aard is, is het een verrijking voor dit onderzoek en voor verder onderzoek in de toekomst. Vergelijkingen met bestaand onderzoek kunnen hier dan ook niet worden

gemaakt, omdat dit deel van het onderzoek uniek is in zijn soort. Zie paragraaf 6.4 voor suggesties voor verder onderzoek.

4.2. Verantwoording respondenten

Nadat er gekozen was om vanuit drie verschillende invalshoeken de ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere te onderzoeken en om vanuit drie verschillende invalshoeken de toekomstvisies uiteen te zetten is een selectie gemaakt van de belangrijkste respondenten. Vanuit de wetenschappen zijn hoogleraren met een functie of betrekking gerelateerd aan de erfgoed benaderd. Deze zijn gevonden vaak doordat zij over dit onderwerp gepubliceerd hebben en hiermee dus bekend zijn, of vanwege hun (voormalig) functie als Belvedere hoogleraar. Vanuit het ambtelijk speelveld zijn beleidsmedewerkers benaderd die mee hebben gewerkt, of bekend zijn met, de Nota Belvedere. Zij zijn gevonden bij het doorzoeken van websites, lezen van gerelateerde literatuur en beleidsstukken, en door tips van derden. Vanuit te praktisch zijn personen benaderd die mee hebben gewerkt aan Belvedere projecten zoals de Limes en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Ook personen werkzaam bij de Raad voor Cultuur en het onafhankelijke Erfgoed Nederland zijn voor deze categorie benaderd. Frank Strolenberg, voormalig directeur van Projectbureau Belvedere valt door zijn bijzondere positie ook in deze categorie.

In totaal zijn zeventien personen geïnterviewd over een tijdsbestek van zeven weken (13 januari – 4 maart 2011. Vrijwel alle interviews vonden plaats op de huidige werkplek van de respondenten, met uitzondering van Koos Bosma en Patricia Braaksma wiens interviews afgenomen werden op station Utrecht Centraal. Alle benaderde respondenten waren bereid mee te werken aan het onderzoek op basis van hun ervaringen en enthousiasme voor de tien jaar Belvedere. Het contact met de respondenten verliep voornamelijk via e-mail, en daar waar nodig werd de telefoon gebruikt. Alle interviews vonden plaats in een persoonlijke face-to-face setting. In de tabellen hieronder zijn alle respondenten schematisch weergegeven, begeleid door een verantwoording, en de transcripten van deze interviews kunnen gevonden worden in de bijlage 1 tot 3 (per categorie).

Tabel 3: geïnterviewden uit de categorie wetenschap (op datum van interview)		
<i>Naam</i>	<i>Positie</i>	<i>Datum, tijd, locatie</i>
Prof. dr. Ir. M. (Theo) Spek	Hoogleraar landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen.	19 januari 2011, 14:00 uur, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
Dr. (Hans) Renes	Onderzoeker en docent historische geografie Universiteit Utrecht en Vrije Universiteit Amsterdam; vanaf 1 januari Belvedere Hoogleraar.	26 januari 2011, 14:00 uur, Universiteit Utrecht, Utrecht.
Prof. dr. J.E. (Koos) Bosma	Hoogleraar architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies aan de VU Amsterdam.	2 februari 2011 14:00uur, De Tijd, Utrecht CS
Prof. dr. J.C.A. (Jan) Kolen	Universitair docent archeologie, afdeling oudheid en bijzonder hoogleraar erfgoed van stad en land. Voormalig Belvedere hoogleraar.	18 februari 2011 10:00uur, VU Amsterdam
Prof. ir. E. (Eric) Luiten	Hoogleraar Erfgoed en Ruimtelijk	4 maart 2011,

	Ontwerp (Belvedereleerstoel) Waarnemend leerstoelhouder Landschapsarchitectuur	Technische Universiteit Delft, Delft.
--	--	--

Tabel 4: geïnterviewden uit de categorie praktijk (op datum van interview)

<i>Naam</i>	<i>Positie</i>	<i>Datum, tijd, locatie</i>
Drs. C. (Chris) Will	Functie kennis, communicatie en marketing bij Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie – Nationaal Project.	13 januari 2011, 14:30 uur, Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie, Utrecht.
Yolanda Ezendam	Secretaris Wet tot behoud van cultuurbezit en secretaris internationaal en intercultureel bij de Raad voor Cultuur	21 januari 2011, 11:00 uur, Raad voor Cultuur, Den Haag.
Judith Nijland	Communicatiemedewerker Nieuwe Hollandse Waterlinie bij de Provincie Utrecht	1 februari 2011, 13:30 uur, Provinciehuis Utrecht, Utrecht.
Drs S.G. (Saskia) van Dockum	Directeur Het Utrechts Archief en voorzitter van de Archeologische Monumentenwacht Nederland	3 februari 2011, 9:00 uur, Utrechts Archief, Utrecht.
Frank Strolenberg	Programmamanager Nationaal Programma Herbesteding bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	14 februari 2011, 13:00 uur, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
Eric Dil	Programmamanager Erfgoed en Ruimte Stichting Erfgoed Nederland en ministerie van OCW directie Cultureel Erfgoed	16 februari 2011, 10:00 uur, Ministerie OC&W, Den Haag.

Tabel 5: geïnterviewden uit de categorie ambtelijk (op datum van interview)

<i>Naam</i>	<i>Positie</i>	<i>Datum, tijd, locatie</i>
ir. D.C. (David) van Zelm van Eldik	Programmamanager Innovatieprogramma Mooi Nederland bij het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.	24 januari 2011, 9:00 uur, Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Den Haag.
Arne Haytsma	Senior adviseur cultuurhistorie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.	27 januari 2011, 10:00 uur, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
Drs. A.L. (Alfons) Vernooij	Teamleider erfgoed, afdeling Economie, Cultuur en Vrije tijd, provincie Utrecht.	31 januari 2011, 13:30 uur, Provinciehuis Utrecht, Utrecht.
P.J. (Patricia) Braaksma PhD	Onderzoeker Wageningen Universiteit en voormalig medewerker ministerie van LNV.	1 februari 2011, 17:00 uur, Starbucks, Utrecht.
M. (Martin) van den Broeke	Beleidsmedewerker cultuurhistorie bij het ministerie van LNV.	4 februari 2011, 10:00 uur, Ministerie van LNV, Den Haag.
Annemiek Tromp	Programmamanager route ontwerp bij Rijkswaterstaat.	9 februari 2011, Ministerie VROM, Den

4.3. Conclusie

Samengevat is het onderzoek gedaan aan de hand van zeventien semigestructureerde interviews vanuit drie invalshoeken: wetenschap, praktijk en ambtelijk, waar door middel van coderen grounded theory en grounded concepts zijn ontstaan. Door het brede draagvlak van de drie invalshoeken mogen de uitkomsten als representatief worden beschouwd, maar door het aantal respondenten kan niet worden gegeneraliseerd naar de gehele categorie.

5. Erfgoed in het heden en in de toekomst; onderzoeksresultaten

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten behandeld vanuit de drie verschillende invalshoeken. Voordat dit gebeurt zullen eerst de veranderingen in beleid en concept uiteen worden gezet, als onderbouwing van de onderzoeksresultaten. Vervolgens zal per categorie (experts, praktijk, ambtelijk) de waargenomen ontwikkelingen weergegeven worden, gevolgd door een korte conclusie. Als aanvulling op deze onderzoeksresultaten zal ook ingegaan worden op de toekomstvisies vanuit de invalshoeken. Hier is voor gekozen omdat deze toekomstvisies de trends voor erfgoed in de toekomst van Nederland duidelijk uiteenzetten. Er wordt afgesloten met een conclusie die het de ontwikkelingen op het gebied van erfgoed na het beëindigen van de Nota Belvedere en de toekomstvisies aan elkaar koppelt en zo een algehele synthese geeft van de onderzoeksresultaten.

In dit deel worden de volgende deelvragen beantwoord: wat verandert er in het beleid omtrent erfgoed na Belvedere, welke ontwikkelingen hebben er plaatsgevonden na het beëindigen van Belvedere en wat is de positie van erfgoed in de toekomst van Nederland en welke trends zijn er te zien.

5.1. Introductie: veranderingen in beleid en concept

Tot dusver is een theoretisch kader weergegeven van de ontwikkelingen van erfgoed en erfgoedbeleid, en een theoretische weergave van de Nota Belvedere. Na het beëindigen van de Nota Belvedere, eind 2009, is de erfenis van Belvedere officieel overgenomen door de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed en het onafhankelijke Stichting Erfgoed Nederland. Deze periode van eind 2009 tot heden, april 2011, beslaat bijna anderhalf jaar, en is hiermee een korte periode van bijzondere ontwikkelingen, niet alleen op erfgoedelijk niveau, maar ook op politiek en maatschappelijk niveau.

Ontwikkelingen in het politieke bestel van Nederland, die zo duidelijk invloed hebben op de houding tegenover erfgoed, worden hier eerst kort uiteen gezet, zodat er een basis is voor het empirische deel hierover. Deze politieke veranderingen worden door vrijwel alle respondenten genoemd, maar staan los van Belvedere.

Ook is het belangrijk om te beseffen dat sommige veranderingen al tijdens Belvedere plaatsgevonden hebben, maar hun doorwerking nog hebben na het beëindigen van de nota. Deze veranderingen worden ook meegenomen in de visie van de geïnterviewden, omdat zij licht schijnen op de ontwikkelingen na de nota. In de uiteenzetting van de visies gaat het vooral om de ontwikkelingen en veranderingen na de nota Belvedere, die in relatie staan tot deze nota, maar echt geïnitieerd zijn na afloop. Veranderingen tijdens de nota worden namelijk al meegenomen in de officiële evaluatie, deze wordt besproken in hoofdstuk 3.

5.1.1. Belvedere erfenis

Officieel is de erfenis van Belvedere overgenomen door twee instellingen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed [RCE] en Stichting Erfgoed Nederland zouden de erfenis van Belvedere dragen. De RCE heeft als taakomschrijving: "De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed controleert de naleving van subsidie voorwaarden voor restauraties en onderhoud en zet zich in om overtredingen ten aanzien van maritieme erfgoed te voorkomen. De rijksdienst begeleidt verleende monumentenvergunningen selectief en treedt handhavend op bij overtredingen op beschermde monumenten en opgravingsvergunningen. (...) Het

beoordelen van provinciale en gemeentelijke ruimtelijke plannen op de doorwerking van het rijksbeleid op het gebied van cultuurhistorisch erfgoed behoort tot de taken van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.” (RCE, 2009, pp.218-219). Hiermee omvat zij de erfenis van het Belvedere gedachtengoed.

Stichting Erfgoed Nederland heeft als doel om samen met haar achterban en partners “in de (landschaps)architectuur, ruimtelijke ordening en erfgoedwereld, zich met het oog op de toekomst op verschillende schaalniveaus inzetten voor het scherp in beeld krijgen van de urgente maatschappelijke en ruimtelijke opgaven, waarvoor ook de erfgoedsector verantwoordelijkheid draagt. Daarnaast ziet zij voor zichzelf een belangrijke rol weggelegd als platform en als intermediair.” (Aarsen, 2010, p.23). Bij Stichting Erfgoed Nederland wordt echter het hele blok erfgoed en ruimte afgesloten. De belangenbehartiging voor lokale erfgoedinstellingen is bij Erfgoed Nederland weggehaald, waardoor de connectie met Belvedere, en de Belvedere erfenis verloren is gegaan. De RCE draagt nu nog als enige de erfenis van Belvedere, naast enkele projecten, en is een overheidsdienst. Met het wegvallen van het blok erfgoed en ruimte bij Erfgoed Nederland is dus de onafhankelijke erfenis van Belvedere verloren gegaan. Zij werden wel gesubsidieerd door de overheid, maar zij konden wel een eigen geluid laten horen en hadden een onafhankelijke positie. Dit komt omdat er gekort wordt in dit kabinet op de bestelorganisaties (Haytsma, bijlage 3C).

Daarnaast zijn er in 2009 trajecten ontstaan, of liepen er trajecten, die overeenkomsten vertoonden met het Belvedere beleid. Dat zijn het LNV-Alterra-Rapport (Cultuurhistorisch beleid binnen LNV na 2009), Roadshow van DLG en onderzoek en advies van de Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed (Ruimte met Karakter). Ook zijn er toen programma's en agenda's geïnitieerd waarvan het grootste deel nu nog doorloopt of geïmplementeerd moeten worden. Dit zijn de Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp, agenda landschap, Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo) en Mooi Nederland (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, p.70). Ook hier is de erfenis van Belvedere dus neergestreken. In 2008 zijn in de architectuurnota 'een cultuur van ontwerpen. Visie architectuur en ruimtelijk ontwerp' alle actoren die betrokken waren en zijn bij Belvedere door Fons Asselbergs, de eerste Rijksadviseur Cultureel Erfgoed, opgeroepen om “binnen hun eigen taak en mogelijkheden het Belvedere gedachtengoed verder inhoud te geven.” (Asselbergs in: Bosma, 2008, p.7)

5.1.2. Politieke veranderingen

Op 14 oktober 2010, nog geen jaar na de beëindiging van de Nota Belvedere, trad het nieuwe kabinet aan. Kabinet Rutte presenteerde op 30 september 2010 al haar concept regeerakkoord dat door de VVD en CDA tot stand was gekomen en later als gedoogakkoord met de PVV ingevoerd werd. In de cultuurparagraaf komt erfgoed aan bod. In het regeerakkoord staat hierover:

“Behoud en onderhoud van monumenten blijven taken van de overheid. Hierbij verdient herbestemming de aandacht, evenals behoud van het religieus erfgoed. Actieve cultuurparticipatie blijft ook van belang, met name bij de beoefening van amateurkunst en volkscultuur en bij bibliotheekbezoek. De uitgaven aan behoud en beheer van cultureel erfgoed, bibliotheken en het Nationaal Archief worden zoveel mogelijk ontzien.” (VVD & CDA, 2010).

Er zijn twee punten in dit stuk die belangrijk zijn voor (de toekomst van) erfgoed. Ten eerste wordt duidelijk aangegeven dat de overheidsbemoediging beperkt zal worden. Dit betekent

decentralisatie van de erfgoedtaken naar provincies en gemeenten en een vergrote verantwoordelijkheid bij de burger. Ten tweede wordt benadrukt dat behoud en onderhoud van monumenten overheidstaken blijven. De overheid zal zich daarbij gaan richten op herbestemming en religieus erfgoed. Natuur en landschap worden in het gehele regeerakkoord niet genoemd.

5.2. Ontwikkelingen waargenomen door experts

Voor de categorie experts zijn hoogleraren geïnterviewd van verschillende universiteiten, allen verbonden aan, of werkzaam in de erfgoedsector. Prof. dr. J.E. (Koos) Bosma is hoogleraar architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies aan de VU in Amsterdam. Hij ziet erfgoed als zijn leeropdracht en schrijft over erfgoedbeleid en erfgoedkwesties. Hij werkt vaak samen met ontwerpers en probeert hierbij de relatie tussen erfgoed en toekomst te maken. Hij heeft geen directe relatie met Belvedere, maar heeft er vanuit zijn leeropdracht mee te maken gehad.

Prof. dr. J.C.A. (Jan) Kolen is universitair docent archeologie, afdeling oudheid en bijzonder hoogleraar erfgoed van stad en land. Hij is opgeleid als archeoloog met belangstelling voor landschap en voor de verschillende takken van de geografische wetenschap. Erfgoed ziet hij altijd in een ruimtelijke context en de fascinatie die hij heeft voor erfgoed had hij al als archeoloog. Verder is hij hoogleraar voor het erfgoed en de geschiedenis van het Europese cultuurlandschap. Belvedere heeft hij altijd een heel inspirerend document gevonden.

Prof. ir. E. (Eric) Luiten is hoogleraar Erfgoed en Ruimtelijk Ontwerp (Belvedereleerstoel) en waarnemend leerstoelhouder Landschapsarchitectuur. Professioneel gezien heeft hij zijn werk als landschapsarchitect de afgelopen jaren steeds meer uitgeoefend in de sfeer van erfgoed. Daarbij kijkt hij naar hoe landschappelijk erfgoed vitaal kan blijven. Verder doet Eric Luiten onderzoek en geeft hij onderwijs in het spanningsveld van erfgoedbeheer en behoud aan de ene kant en ruimtelijke ontwikkeling aan de andere kant en dan vooral vanuit de ontwerpers benadering. In relatie tot Belvedere is hij Belvedere hoogleraar.

Dr. J. (Hans) Renes is onderzoeker en docent historische geografie aan de Universiteit van Utrecht en de Vrije Universiteit Amsterdam. Vanaf 1 januari 2011 is hij ook Belvedere hoogleraar. Samen met Eric Luiten en Joks Janssen werkt hij vanuit het Netwerk Erfgoed en Ruimte, de opvolger van het netwerk van Belvedere hoogleraren, aan een onderzoeksprogramma en vormt het een voortzetting van het Belvedere onderwijsnetwerk.

Prof. dr. ir. M. (Theo) Spek is hoogleraar landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In relatie tot erfgoed is hij altijd met cultuurlandschap bezig en heeft hij bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gewerkt. Hij heeft veel samengewerkt met archeologen en is lid geweest van de adviesgroep die bij Belvedere projecten beoordeelde. Landschap en archeologie zijn op het gebied van erfgoed zijn specialisaties.

5.2.1. Ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere

De belangrijkste ontwikkelingen genoemd door de geïnterviewden uit de wetenschappelijke sector vinden plaats op het gebied van de implementatie van het Belvedere begrip, politiek en kennis. De implementatie van het Belvedere concept wordt als verandering genoemd door respectievelijk Renes, Spek, Kolen en Luiten. De politieke veranderingen en de ontwikkelingen op het gebied van kennis worden door drie respondenten genoemd. Daarnaast komen zijlincs nog de erfgoedsector en de subsidieregeling als thema's naar

voren uit de interviews. De belangrijkste thema's zijn de thema's die bij de meeste of alle interviews naar voren kwamen en deze thema's zullen daarom als eerste behandeld worden.

Implementatie Belvedere begrip

In vier interviews (Renes, Spek, Kolen en Luiten) komt de implementatie van het Belvedere begrip naar voren. Als de wetenschappers kijken naar hoe Belvedere nu nog van belang is, dan geven zij echter wel wisselend antwoord. Jan Kolen ziet een winst van cultuur waarbij erfgoed een begrip is geworden van mogelijkheden in de creatieve sector. Ook ziet hij dat er internationaal meer interesse is gekomen voor Belvedere in de afgelopen anderhalf jaar. Hij ziet dat er wordt gevraagd wat er vanuit het kader van Belvedere in Nederland is gebeurd en merkt daarbij op dat er wel naar wordt gevraagd, maar dat het verhaal (nog) niet wordt uitgedragen (Kolen, bijlage 1B). Eric Luiten is ook positief over de implementatie van Belvedere, en ziet dat het zaadje wel is gezaaid. Desondanks is hij ook kritisch door zijn opmerking: "In mijn beleving is het wel zo dat de traditionele erfgoedsector, dus de mensen, de organisaties, lokaal regionaal en ook internationaal, onvoldoende zijn aangehaakt. (Luiten, bijlage 1C). Theo Spek ziet dit ook, en voegt hieraan toe dat een aantal partijen zoals architecten en ontwerpers geneigd zijn om cultuurhistorie vroegtijdig in de planvorming in te passen (Spek, bijlage 1E). Hans Renes is ook overwegend positief over de implementatie van het Belvedere gedachtengoed. Hij meent dat er geen groot gat is gevallen doordat het werk, het gedachtengoed en de mensen zijn overgegaan naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij benadrukt wel dat het volgens hem nog te vroeg is om te kunnen constateren of er veranderingen zijn op dit gebied. Hij verwacht meer veranderingen in de toekomst, omdat de nieuwe impulsen aan erfgoed nu ontbreken (Renes, bijlage 1D).

Kennis

Het onderwerp kennis komt in drie interviews aan bod. Koos Bosma, Jan Kolen en Eric Luiten hebben belangrijke ontwikkelingen waargenomen op dit gebied. Koos Bosma geeft aan dat de ambtelijke knowhow verloren gaat door het gebrek aan urgentie voor het onderwerp. Hij ziet niet dat de kennis van Belvedere geland is, en dat er niet mee aan de slag kan worden gegaan. Hij vraagt zich af waar hier het probleem zit. Of de academische kennis niet goed was, of dat het veld er niet op zat te wachten. Jan Kolen ziet positieve veranderingen op het gebied van kennis. Hij heeft nieuwe manier van onderzoek zien ontstaan, ook door ontwerpers, in de vorm van mengvormen van soorten onderzoek en ook etnografisch onderzoek, of cultuur geografisch onderzoek. Eric Luiten ziet deze nieuwe benadering ook, en geeft aan dat dit vooral in een nieuwe generatie zit die is ontstaan, die bereid is tot samenwerking en met elkaar aan de slag wil gaan (Bosma, bijlage 1A; Kolen, bijlage 1B; Luiten, bijlage 1C).

Politiek

De politieke veranderingen omtrent erfgoed hebben na het beëindigen van de nota Belvedere tot veranderingen geleid. In drie interviews komen deze veranderingen naar voren. Hans Renes heeft waargenomen dat doordat de term 'erfgoed' ontzien wordt in de regeringsverklaring, erfgoed een "rechtse hobby is geworden waar bepaalde mensen niks meer mee te maken willen hebben." (Renes, bijlage 1D). Jan Kolen ziet erfgoed in politieke zin vooral veranderen doordat het zich wel terug moet verdienen. En Koos Bosma gaat nog een stapje verder door te concluderen dat erfgoed op dit moment een politiek weeskind is geworden, zonder verantwoordelijk ministerie. Hij stelt zichzelf de vraag: erfgoed, waar is het

gebleven? Hij ziet hiermee de situatie van voor Belvedere terugkeren (Kolen, bijlage 1B; Bosma, bijlage 1A).

Of dit negatief is, is nog maar de vraag. Het politieke weeskind, dat dit deels is geworden door de economische crisis, kan door het stilstaan van de economie ook juist gered worden, ziet Bosma (Bosma, bijlage 1A). Hans Renes ziet ook dat door de crisis de dingen vertraagd zijn: "Op dit moment zie je dat heel veel groepen in de ruimtelijke ordening af zitten te wachten." (Renes, bijlage 1D). Dit afwachten en vertragen van de processen kan dus volgens Bosma een positief effect hebben. Hij zegt daarover: "Erfgoed is ook veel minder bedreigd. Als alles stilstaat in Nederland, dan is er ook geen erfgoedprobleem, vind ik. Ik bedoel dat ruïneert rustig, dat erodeert wel." (Bosma, bijlage 1A).

Erfgoedsector

Beide Jan Kolen en Eric Luiten geven aan dat de erfgoedsector dynamischer en ontwikkelingsgerichter is geworden (Kolen, bijlage 1B; Luiten, bijlage 1C). Luiten herkent dit in de MoMo (Modernisering van de Monumentenwet)-actie: "Er is meer dynamiek en beweging en bezinning ontstaan in de monumentensector. Belvedere heeft daar mede de argumenten voor gegeven." (Luiten, bijlage 1C). Koos Bosma zet vraagtekens bij het ontwikkelingsgerichter worden van de erfgoedsector: "Alleen als het gaat over het concreet maken, het uitvoeren van plannen, het voorbereiden van plannen, hebben ontwerpers het nog steeds heel moeilijk. En die worden toch niet serieus genomen. Het mag niks kosten." (Bosma, bijlage 1A). Ook hierdoor ziet hij de oude situatie van voor Belvedere terugkeren.

Subsidieregeling

Hans Renes en Theo Spek benadrukken naast deze genoemde punten ook het wegvallen van de subsidieregeling als verandering na het beëindigen van Belvedere. Theo Spek zag daarmee ook bedrijven stoppen met het Belvederebeleid. Hij vraagt zich daarbij af hoe erg het daardoor tussen de oren zit en vindt dit een verlies. Hij zegt daarover: "Ze (de bedrijven, red.) zien het belang van cultuurhistorie, ze willen dat ook best graag meenemen, maar het kost gewoon extra geld en extra specialisten die je er bij moet betrekken, en ze hebben dat geld niet. Dus ze hebben die stimuleringsregeling eigenlijk nodig." (Spek, bijlage 1E).

5.2.3. Conclusie visie experts

De belangrijkste ontwikkelingen genoemd door de geïnterviewden uit de wetenschappelijke sector vinden plaats op het gebied van politiek en op kennis. Over kennis wordt verschillend gedacht. Aan de ene kant wordt geconstateerd dat knowhow verloren gaat, en aan de andere kant zijn er nieuwe manieren van onderzoek ontstaan.

Op het gebied van politiek worden het economiseren van het erfgoed genoemd, het feit dat erfgoed een politiek weeskind is geworden en dat erfgoed doordat het wordt ontzien in het regeerakkoord een rechtse hobby is geworden. Door de crisis zijn ontwikkelingen in de erfgoedsector stilgelegd en de toekomst hierin is nog onzeker. De wetenschappers geven aan af te wachten wat er zal gaan gebeuren.

Belvedere is internationaal bekender geworden zien verschillende respondenten, maar hier wordt ook een trend voor de toekomst gezien. Er is een klein begin gemaakt met de internationale uitwisseling van kennis, maar dit zal nog door worden gezet in de toekomst.

Eric Luiten, Hans Renes en Theo Spek zijn positief over de implementatie van het Belvedere begrip in organisaties en in de maatschappij. Er wordt door Hans Renes

benadrukt dat er veel veranderingen staan te komen, bijvoorbeeld op het gebied van hergebruik en herontwikkeling.

5.3. Ontwikkelingen waargenomen vanuit de praktijk

Eric Dil is werkzaam bij het ministerie van OCW bij de directie van Cultureel Erfgoed waar hij tot eind juni aan de Rijksvisie Erfgoed en Ruimte werkt. Daarnaast is hij nog tot 1 juni werkzaam bij Stichting Erfgoed Nederland waar hij programmamanager erfgoed en ruimte is. Zijn relatie tot erfgoed is persoonlijk vanuit een fascinatie met cultuur en in zijn werk is hij dagelijks bezig door de voorbereiding van het erfgoedstuk. Hij is projectleider is geweest voor het Belvedere project Limes.

Saskia van Dockum is directeur van het Utrechts Archief. Zij heeft in verschillende rollen meegedaan aan het Belvederebeleid. Zo heeft zij vanuit de archeologie meegepraat over hoe de nota zijn invulling moest krijgen, heeft zij heel veel van het beleid in de praktijk gebracht door er met overheden over te praten en ze heeft in de stuurgroep van het BBO project gezeten. Daarnaast is zij momenteel voorzitter van de Archeologische Monumentenwacht Nederland.

Yolanda Ezendam is werkzaam bij de Raad voor Cultuur als secretaris wet tot behoud van cultuurbezit en secretaris internationaal en intercultureel. Eerder werkte zij bij het Erfgoedhuis waar zij zich voornamelijk voor de Provincie Utrecht bezig hield met allerlei vormen van erfgoed waaronder stadsgezichten. Binnen de Raad voor Cultuur is zij vooral bezig met de erfgoedelijke voorwerpen. Tijdens haar werk bij het Erfgoedhuis is zij veel in aanraking gekomen met het Belvederebeleid.

Judith Nijland is Communicatiemedewerker Nieuwe Hollandse Waterlinie bij de Provincie Utrecht en werkte tijdens de looptijd van Belvedereproject Limes bij de Limesstichting. Haar relatie tot Belvedere is dat beide de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Limesstichting zijn ontstaan vanuit de Belvedere gedachte, en door middel van de Belvedere subsidieregeling.

Frank Strolenberg is programmamanager van het Nationaal Programma Herbestemming bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Tijdens het bestaan van het Projectbureau Belvedere was hij hier directeur. De belangrijkste reden voor Frank Strolenberg om met erfgoed bezig te zijn is omdat hij vindt dat erfgoed betekenis geeft. Belvedere komt hij nog dagelijks tegen in zijn werk.

Chris Will werkt op het gebied van kennis, communicatie en marketing bij Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit nationaal project is geïnitieerd door Belvedere en doorgezet als zelfstandig projectbureau. Hierdoor is Chris Will nog dagelijks bezig met Belvedere en met erfgoed.

5.3.1. Ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere

De mensen die vanuit de praktijk bezig zijn geweest met Belvedere noemen de belangrijkste veranderingen en ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere, dus in de afgelopen anderhalf jaar, vooral op het gebied van de implementatie van het concept Belvedere, genoemd door vier respondenten. Hiernaast worden door drie respondenten ook veranderingen op het gebied van het wegvallen van de centrale actor genoemd, net als de veranderingen in de politiek en de maatschappij, en de effecten van de economische crisis. Door minder respondenten, maar wel genoemd, komt het wegvallen van de subsidieregeling (twee respondenten) aan bod. De belangrijkste thema's zijn de thema's die bij de meeste of

alle interviews naar voren kwamen en deze thema's zullen daarom als eerste behandeld worden.

Implementatie Belvedere begrip

De meningen verschillen over in hoeverre Belvedere nu nog aanwezig is in de politiek, in de maatschappij en bij organisaties. In vier interviews (met Dil, Ezendam, Strolenberg en Will) komt dit onderwerp naar voren. Eric Dil ziet dat de statische benadering wel veranderd is, maar merkt op dat na het beëindigen van de nota iedereen zich vrij snel terug trekt in zijn of haar wettelijke instrumentarium (Dil, bijlage 2A). Hij voegt daar wel aan toe dat het gedachtegoed wel nog doorwerkt (Dil, bijlage 2A). Yolanda Ezendam herkent dit fenomeen. Ook zij geeft aan dat er aan moet worden blijven herinnerd: "Die notie, dat benul (...), dat zakt weer weg. Als je daar vijf jaar niks over hoort, dan is het grootste deel van de mensen het kwijt." (Ezendam, bijlage 2C). Frank Strolenberg, voormalig directeur van het Projectbureau Belvedere, vreest hier ook voor, maar hoopt vooral heel sterk dat er over vijf jaar nog wel aandacht voor is. Ook benadrukt hij dat Belvedere verschillende vervolgen heeft gekregen in de vorm van de MoMo en de verankering van het Belvedere denken in een heleboel mensen en organisaties (Strolenberg, bijlage 1E). Chris Will, werkzaam bij het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie, is het meest positief over de aanwezigheid van Belvedere. Hij zegt: "Er is niks veranderd, omdat wij eigenlijk helemaal volgens de Belvedere plannen en de nota de weg zijn ingeslagen, en daar gaan wij ook mee door." (Will, bijlage 2F). Deze positieve neerslag van de erfenis van Belvedere bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie blijkt ook uit de evaluatie van Belvedere, weergegeven in paragraaf 3.4. Overigens is ook Chris Will van mening dat het levendig gehouden moet worden, om het in de harten van mensen te houden (Will, bijlage 2F).

Centrale actor

Dit levendig houden van Belvedere is ook een punt dat vaak terugkwam in de interviews gehouden met de mensen uit de praktijk. Saskia van Dockum, Yolanda Ezendam en Judith Nijland benadrukken dat het hebben van een centraal punt, of een overkoepelende organisatie, hiervoor noodzakelijk is (van Dockum, bijlage 2B, Ezendam, bijlage 2C; Nijland, bijlage 2D). Saskia van Dockum geeft aan het levendig houden van Belvedere door middel van speldenprikjes afhankelijk is van het initiatief van een aantal mensen, en dat er hiervoor te weinig regie is op dit moment (van Dockum, bijlage 2B). Judith Nijland verwoordt dit gemis van een centraal punt en de gevolgen hiervan als volgt: "Ik denk gewoon wel dat wil je echt iets betekenen, dan moet je dat centraal doen. Dan moet er samenwerking zijn. En samenwerking die was er, en die is nu weg en ik vind dat gewoon ontzettend zonde om a) elke keer opnieuw het buskruit uit te vinden en b) om ook iedere keer dan ook opnieuw de samenwerking te moeten zoeken." (Nijland, bijlage 2D).

Politiek

De in paragraaf 5.3. omschreven politieke veranderingen zijn ook de praktijkdeskundigen niet ontgaan. Drie respondenten (Ezendam, Strolenberg en Will) noemen veranderingen op dit gebied in de interviews. Yolanda Ezendam ziet dat er een gat is gevallen met de beëindiging van Belvedere. Zij noemt het noemen van erfgoed in het regeerakkoord VVD & CDA "een beetje de waan van de dag." (Ezendam, bijlage 2C). Zij benadrukt de veranderbaarheid van de politiek, en het gevallen gat hierdoor: "Je bent nooit verzekerd van zorg, van behoud, van dat geld voor alle kunsten, maar het geldt ook voor het bebouwde en het andere erfgoed, dus ik vind zeker dat er een gat is gevallen." (Ezendam, bijlage 2C). Als

gevolg van de veranderingen in de politiek ziet Frank Strolenberg dat het draagvlak binnen de ministeries verloren is gegaan, samen met het gezamenlijk nadenken over wat dat betekent en hoe wordt er met erfgoed omgegaan: “Het is een feit dat er niet meer zo aan tafel gezeten wordt. Of dat nu ook helemaal in de harten en hoofden van de mensen zit, dat weet ik niet. Maar in ieder geval niet in het handelen.” (Strolenberg, bijlage 1E). Ook de Nieuwe Hollandse Waterlinie die voor een groot deel drager is van de voortzetting van de Belvedere gedachte merkt de politieke veranderingen: “Dat merken wij nu ook heel sterk dat de aandacht voor natuur is een stuk minder, want de ecologische hoofdstructuur speelde ook in onze gebieden een hele grote rol en die verbinding van die natuurgebieden en ja daar zat behoorlijk schot in. Maar ja, nu blijven we achter in de ontwikkeling. Dat is toch jammer.” (Will, bijlage 1F).

Samenleving

Naast de politiek kent ook de samenleving vele veranderingen de laatste tijd, waargenomen door drie respondenten (Dil, Van Dockum, Strolenberg). Eric Dil noemt de samenleving diametraal veranderd, en ziet hier een “waanzinnige opgave” liggen: “We wonen met hele andere mensen samen cultureel gezien zal ik maar zeggen en dat is heel positief, en in wezen tekent dat ook nog steeds niet door in onze benadering van erfgoed hoe wij omgaan met landschappen en gebouwen, dus dat is nog steeds, dat is een opgave voor onderzoek en voor het beleid.” (Dil, bijlage 2A). Saskia van Dockum wil ook de focus op dit maatschappelijke draagvlak leggen en hoopt dan dat dat één van die speldenprikken kan zijn zoals eerder genoemd. Zij en Frank Strolenberg zien dat de maatschappelijke verbinding met erfgoed na Belvedere en deels ook al tijdens Belvedere sterker is geworden en maatschappelijker dan ooit (Van Dockum, bijlage 2B; Strolenberg, bijlage 1E).

Economische crisis

De economische crisis komt ook in drie interviews aan bod (Van Dockum, Ezendam en Strolenberg). Saskia van Dockum noemt, net als Koos Bosma dat bij de wetenschappers deed, de crisis een eventueel positief effect hebben op de erfgoedsector: “Een aantal ontwikkelingen gaat niet door, mensen worden toch kleiner en denken van goh, ons eigen land is ook leuk. Dat zal ook een effect hebben op hoe er naar erfgoed gekeken wordt.” (Van Dockum, bijlage 2B). Van Dockum nuanceert dit fenomeen wel: “Het is niet zo dat de hele wereld opeens tot stilstand is gekomen. Er gebeurt nog van alles. (...) Misschien dat juist krapte creatief maakt. Daar ben ik zelf eigenlijk wel van.” (van Dockum, bijlage 2B). Dat die krapte zo nijpend is weet Yolanda Ezendam goed te verwoorden: “Als ik zie wat het totale budget is van kunst en cultuur en erfgoed op onze begroting, nouja een keer blazen en het is weg. Dat zie je nu.” (Ezendam, bijlage 2C). Frank Strolenberg kijkt vanuit deze financiële crisis al direct naar de toekomst. Hij ziet noodzaak om nieuwe manieren te vinden om zonder geld tot goede resultaten te komen (Strolenberg, bijlage 1E).

Subsidieregeling

Een andere financiële verandering werd waargenomen door Eric Dil en Judith Nijland door het wegvallen van de subsidieregeling die met Belvedere gepaard ging. Judith Nijland noemt dit een gat dat is gevallen en Eric Dil benadrukt dat met het wegvallen van de subsidiestroom ook de stimulans voor het vrije denken weg is gehaald. Hij vindt het terughalen van die experimenteerruimte één van de belangrijkste opgaven voor de toekomst (Nijland, bijlage 2D; Dil, bijlage 2A).

5.2.3. Conclusie visie praktijk

Het belangrijkste punt dat wordt genoemd door de praktijkdeskundigen is de implementatie van het Belvederebegrip. De respondenten zijn positief over het doorwerken van het gedachtengoed, maar noemen dat zonder impulsen het waarschijnlijk snel zal verzwakken. Saskia van Dockum, Yolanda Ezendam en Judith Nijland benadrukken dat het hebben van een centraal punt, of een overkoepelende organisatie, hiervoor noodzakelijk is (van Dockum, bijlage 2B, Ezendam, bijlage 2C; Nijland, bijlage 2D).

De crisis wordt deels positief gezien, net als bij de wetenschap, doordat een aantal ontwikkelingen hierdoor niet doorgaat. Keerzijde is bijvoorbeeld te merken bij de Raad voor Cultuur, waar de krapte nijpend is. Eric Dil zegt dat door het wegvallen van de subsidieregeling de stimulans voor het vrije denken is weggehaald.

De veranderbaarheid van het politieke bestel in Nederland wordt van negatieve invloed op Belvedere ervaren. Er wordt aangegeven dat het draagvlak binnen ministeries verloren is gegaan, maar daarentegen wordt er meer maatschappelijk draagvlak ervaren door de praktijkdeskundigen.

5.4. Ontwikkelingen waargenomen vanuit het ambtelijk speelveld

Patricia Braaksma promoveert momenteel vanuit de Wageningen Universiteit op hoe mensen betekenis geven aan erfgoed, erfgoed als een construct en hoe mensen daar mee omgaan. Hiernaast is zij werkzaam, maar tijdelijk gestopt bij, het ministerie van LNV (nu het ministerie van economische zaken, landbouw en innovatie). Daar werkt zij voor het landschapsbeleid en het cultuurhistorisch beleid waar zij veel Belvedereprojecten heeft gedaan. Ook is zij werkzaam geweest voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het projectbureau Belvedere zelf.

Martin van den Broeke is beleidsmedewerker cultuurhistorie bij het ministerie van economische zaken, landbouw en innovatie. Hij werkt daar bij de beleidsdirectie natuur, landschap en platteland, NLP, dat zich als doel heeft gesteld om de kwaliteit van landschap te proberen te bewaren. Hierdoor is hij dagelijks bezig met het landschappelijke erfgoed. Actief wordt er binnen het ministerie niks meer met Belvedere gedaan, maar het klinkt er nog wel door.

Arne Haytsma is senior adviseur cultuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De taak van de RCE is zorg dragen dat erfgoed 1) behouden blijft en 2) dat het een instrument kan zijn in de nieuw vorm te geven omgeving. Hierdoor is hij ook dagelijks met erfgoed bezig in zijn werk. Bij de start van Belvedere heeft hij projecten beoordeeld en projecten begeleid die in de subsidieregeling vielen en tegen het eind van Belvedere heeft hij een rol gehad in de ontmanteling van Belvedere.

Annemiek Tromp is programmamanager route ontwerp bij Rijkswaterstaat. Zij is hiervoor betrokken bij gebiedsontwikkeling en ruimtelijke kwaliteit. Zij heeft meegeschreven aan Belvedere vanuit het ministerie van landbouw en heeft een tijd lang de Nieuwe Hollandse Waterlinie als project getrokken. Bij het ministerie van LNV heeft zij aan de Nationale Landschappen gewerkt. Hierdoor is zij zeer betrokken bij de erfgoedvraagstukken en Belvedere, ook persoonlijk gezien haar betrokkenheid bij een aantal besturen zoals de Heemschut.

Alfons Vernooij is teamleider erfgoed, afdeling economie, cultuur en vrije tijd bij de Provincie Utrecht. Erfgoed is sinds twaalf jaar geleden zijn werk. Hij heeft zich bezig gehouden met hoe er beleidsmatig met erfgoed omgegaan moest worden. Aan de Nota

Belvedere heeft hij vanuit het ministerie van OCW meegeschreven en hij is vijf jaar lid geweest van de projectgroep Belvedere.

David van Zelm van Eldik is programmamanager van het innovatieprogramma Mooi Nederland. Hij komt er goed tegen in zijn werk, maar ook in zijn studie en in zijn vorige baan bij het programma route ontwerp. In het innovatieprogramma Mooi Nederland is het gedachtegoed van Belvedere ook neergeslagen, waardoor hij ook nu nog indirect bezig is met Belvedere.

5.4.1. Ontwikkelingen na het beëindigen van Belvedere

Vanuit de ambtelijke wereld werden de belangrijkste veranderingen na het beëindigen van de Nota Belvedere waargenomen op het gebied van politiek en de implementatie van het Belvedere begrip en denken. Beide onderwerpen zijn door alle zes de respondenten aangedragen. Vijf respondenten noemden ook het wegvallen van het centrale punt als belangrijke verandering, en vier respondenten gaven aan decentralisatie waar te nemen na het beëindigen van de Nota Belvedere. Drie of minder respondenten hadden het nog over veranderingen op het gebied van kennis en de economische crisis.

Politiek

Er worden vooral veranderingen waargenomen in de politiek. Dit onderwerp komt in alle interviews naar voren en komt daarmee structureel aan bod vanuit de ambtelijke hoek. David van Zelm van Eldik ziet dat met het aantreden van de Rijksadviseur Cultuurhistorie er een volwassen discipline is ontstaan (van Zelm van Eldik, bijlage 3F). Arne Haytsma (Haytsma, bijlage 3C) ziet zelfs een direct verband tussen de veranderingen in het rijksbeleid en Belvedere (Haytsma, bijlage 3C). Patricia Braaksma benadrukt dat natuur compleet uitgekleed is in dit kabinet, en doordat landschap in het kielzog van natuur zit, en dat onder landschap cultuurhistorie nog eens valt, wordt dit door de ministeries op dit moment volgens haar niet hoog gewaardeerd (Braaksma, bijlage 3A).

Alfons Vernooij ziet op politiek gebied dat er goed geïntegreerd is in allerlei landelijk, provinciaal en gemeentelijk beleid. Hij ziet dat die slag de laatste tien jaar gemaakt is, en dat Belvedere daar aan bijgedragen heeft (Vernooij, bijlage 3E). Dit gaat tegen de uitspraken van Martin van den Broeke, werkzaam bij het ministerie van economische zaken, landbouw en innovatie, in, die zegt: “De nota Belvedere is officieel beëindigd met de ingang van 2010 en daarmee doen wij er dus officieel niks meer mee, dat praktische gevolgen zijn dus dat er geen budget meer voor hebben en eigenlijk ook geen FTE meer.” (van den Broeke, bijlage 3B). Dit geeft dus aan dat de werkzaamheden in het teken van Belvedere en er goed bij het ministerie van economische zaken, landbouw en innovatie volledig zijn gestopt. David van Zelm van Eldik, programmamanager van Innovatieprogramma Mooi Nederland, ziet dit ook. Hij ziet dat zijn programma, en andere programma's en beleidstukken gericht op cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit, “niet in welke prioriteitenlijst dan ook voorkomen.” (van Zelm van Eldik, bijlage 3F).

Implementatie Belvedere begrip

Als het gaat over hoe Belvedere op dit moment aanwezig is, dan zijn de geïnterviewden eensgezinder. Dit thema komt in alle interviews naar voren en is hiermee naast de politieke veranderingen het belangrijkste onderwerp. Alle respondenten zien dat Belvedere ‘geland’ is, maar ook dat daar een keerzijde aan zit. Martin van den Broeke geeft bijvoorbeeld aan dat binnen de overheid de rol van Belvedere uitgespeeld is (van den Broeke, bijlage 3B) en Annemiek Tromp ziet ook de keerzijde van de positieve kant. Annemiek Tromp: “Aan de ene

kant zie ik dat het heel veel doorwerkt ook echt dat zie je ook wel aan de andere kant toch ook de zorg van, als er niet één politiek aansprakelijk iemand voor aangesproken moet worden is het toch ook weer het verdeel en heers.” (Tromp, bijlage 3D). Alfons Vernooij benadrukt dat ondanks hij ook ziet dat erfgoed vanzelfsprekend is geworden bij het rijk, de provincies en de gemeenten, er constant aan draagvlak moet worden gewerkt (Vernooij, bijlage 3E). Net als David van Zelm van Eldik ziet echter ook Alfons Vernooij dat er een volwassen praktijk is ontstaan op het gebied van erfgoed (Vernooij, bijlage 3E).

Dat Belvedere nog aanwezig is, wordt ook veel genoemd. Patricia Braaksma ziet dat in heel veel projecten het vanzelfsprekend is geworden om naar cultuurhistorische elementen te kijken. Ook hier zit weer die keerzijde: “Ik vind de grootste teleurstelling hoe er nu mee om wordt gegaan. Dat vind ik de grootste teleurstelling. Hoe snel het verdwijnt.” (Braaksma, bijlage 3A). Arne Haytsma noemt ook de twee kanten binnen de organisatie waar hij werkzaam is, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Aan de ene kant ziet hij dat de doorwerking in die organisatie, zij het traag, waarneembaar is. Aan de andere kant noemt hij het opvallend dat zijn directeur helemaal niet meer wil terugkijken. Dus het woord Belvedere valt bijna niet meer bij de RCE. Dit ziet Haytsma overigens niet als negatief, maar hij noemt Belvedere “regulier geworden” (Haytsma, bijlage 3C).

Centrale actor

Vijf geïnterviewden (Braaksma, Van den Broeke, Vernooij, Haytsma en Tromp) zien verandering op het gebied van het wegvallen van de centrale actor die Belvedere was. Arne Haytsma en Annemiek Tromp zien dat hier een gat is gevallen. Arne Haytsma: “Ja er is wel een gat gevallen in de zin dat de denkkraft en de ontwerpkracht en de samenbrengende kracht dat is gewoon verdwenen. Belvedere is verdwenen. En het podium waar veel disciplines elkaar ontmoetten, dat is ook weggefallen.” (Haytsma, bijlage 3C). Annemiek Tromp voegt daar aan toe dat na het wegvallen van het centrale punt iedereen weer naar zijn eigen kastje gaat. Zij denkt dat veel mensen onderschat hebben hoeveel kennis er bij elkaar is gekomen op dat moment. (Tromp, bijlage 3D). De andere respondenten, Patricia Braaksma, Martin van den Broeke en Alfons Vernooij benoemen het verdwijnen van de centrale actor als een belangrijke verandering na het beëindigen van de Nota Belvedere.

Decentralisatie

Decentralisatie is bij vier van de respondenten (Braaksma, Van den Broeke, Haytsma en Vernooij) ook een belangrijk gespreksonderwerp. Alfons Vernooij laat vooral een positief geluid horen. Hij geeft aan dat de uitvoering al decentraal zat bij provincies en bij gemeenten, dus dat daar niks wegvalt en dat ze gewoon doorgaan. Wel geeft hij aan dat vooral kleine gemeenten kwetsbaar zijn (Vernooij, bijlage 3E). Haytsma ziet ook dat er decentralisatie plaatsvindt en dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed terughoudender moet gaan worden. Braaksma vreest voor de decentralisatie. Zij vraagt zich af of erfgoed zonder ruimtelijke ordening en rijks sturing nog wel voet in aarde heeft (Braaksma, bijlage 3A). Martin van den Broeke vindt, in tegenstelling tot Alfons Vernooij, dat het erfgoed, en dan voornamelijk landschappelijk erfgoed, niet allemaal overgelaten kan worden aan de provincies, omdat wat in de ene provincie voorkomt als landschapstype niet in de andere provincie voorkomt. Hij vindt dat het rijk daar een balans in moet proberen te vinden, maar hij ziet ook dat dit niet in de lijn van dit kabinet ligt (Van den Broeke, bijlage 3B).

Kennis

Op het gebied van kennis worden ook veel veranderingen waargenomen. In drie interviews (Tromp, Braaksma, Van den Broeke) komt dit onderwerp aan bod. In relatie tot de bovengenoemde decentralisatie geeft Annemiek Tromp aan dat kennis versnipperd. Vanuit kennis vindt zij het jammer dat er hiervoor geen nieuw Belvedere is (Tromp, bijlage 3D). Patricia Braaksma geeft aan dat er na het beëindigen van Belvedere vooral veel gemiste kansen zijn ontstaan (Braaksma, bijlage 3A). Zij geeft aan dat er zorgvuldiger met de opgedane kennis om zal moeten worden gegaan en vindt het zorgelijk dat dit deel bij Erfgoed Nederland voor een groot deel weggesaneerd wordt. Ook op het gebied van kennis, maar dan een andere verandering noemt zij dat er ook minder nieuwe kennis wordt ontwikkeld. Volgens Patricia Braaksma zit er daar een stop. “Dat daar een stop in zit. Dan kun je niet meer experimenteren wat in Belvedere verband wel kon. Wie gaat dat nu nog doen?” vraagt zij zich af (Braaksma, bijlage 3A). Martin van den Broeke ziet vooral veranderingen op het gebied van het kwaliteitsniveau en het kwaliteitsbesef van kennis. Hij zet inhoudelijk vraagtekens bij de kennis wordt geproduceerd. Hij ziet dat het kwaliteitsniveau van kennis is veranderd en dat het ook moet veranderen, dat het beter moet worden en dat het kennisnetwerk en de kennisoverdracht benadrukt moet blijven worden (Van den Broeke, bijlage 3B).

Economische crisis

Op economisch vlak worden er ook veranderingen waargenomen door drie respondenten (Van Zelm van Eldik, Braaksma en Van den Broeke). David van Zelm van Eldik geeft aan dat er een gat is gevallen in de overheidsfinanciering door de bezuinigingen van het huidige kabinet. Er wordt volgens hem daardoor scherper gekeken naar wat voegt nou echt waarde toe en willen bedrijven er ook geld in stoppen. Verder ziet hij dat de hele financieringsconstructie is veranderd: “Al die programma's waar ook allemaal grote potten met geld aan hingen dat is allemaal gewoon opgehouden, dus dat verandert enorm.” (Van Zelm van Eldik, bijlage 3F). Patricia Braaksma ziet dit scherpere kijken naar erfgoed ook gebeuren. Zij geeft aan dat waar duidelijke waarde, economische waarde, aan zit, dat dat gewoon doorgaat, en dat erfgoed met maatschappelijke waarde sneller verdwijnt (Braaksma, bijlage 1A). Martin van den Broeke ziet dit ook gebeuren. Hij noemt dit het ‘economiseren van het erfgoed’ (Van den Broeke, bijlage 3B).

5.4.3. Conclusie visie ambtelijk

De ambtenaren zitten bovenop de veranderingen. Vanuit de ambtelijke wereld werden de belangrijkste veranderingen na het beëindigen van de Nota Belvedere waargenomen op het gebied van politiek en de implementatie van het Belvedere begrip en denken. Beide onderwerpen zijn door alle zes de respondenten aangedragen. Zij zien dat er een volwassen discipline is ontstaan, mede door het aantreden van een Rijksadviseur Cultuurhistorie en dat op politiek erfgoed geïntegreerd is, maar dat door het nieuwe kabinet erfgoed een discutabele rol heeft gekregen. Dit in combinatie met de bezuinigingen leidt tot een onzekere toekomst voor erfgoed.

Vijf respondenten noemden ook het wegvallen van het centrale punt als belangrijke verandering, zij benadrukken hierbij dat Belvedere ‘geland’ is, maar dat ook hier een keerzijde aan zit. De rol van de overheid is bijvoorbeeld uitgespeeld en er is geen centraal aanspreekpunt meer voor erfgoed. Dit sluit aan bij wat Koos Bosma noemt ‘het politieke weeskind erfgoed’. Dat het geland is, betekent volgens de respondenten ook dat er constant aan draagvlak moet blijven worden gewerkt omdat het anders verdwijnt.

Dit werken aan draagvlak wordt echter lastig genoemd, omdat de centrale actor verdwenen is. Door decentralisatie ligt nu de verantwoordelijkheid bij de provincies en de meningen verschillen over de uitwerking hiervan. Voor de toekomst wordt verwacht dat het steeds decentraler komt te liggen, tot aan de burgers toe.

Er wordt waargenomen dat kennis is versnipperd door de decentralisatie, en dat er sprake is van gemiste kansen. Ook over het kennisniveau wordt gediscussieerd. Dit is veranderd, en niet ten goede volgens Martin van den Broeke (Van den Broeke, bijlage 3B).

5.5. Toekomstvisies

De toekomst staat niet geschreven, maar vormt weliswaar een belangrijke bron van discussie. Het onderwerp de toekomst van erfgoed kwam dan ook in alle interviews ter sprake. Waar nu de ontwikkelingen van de laatste anderhalf jaar erfgoed uiteen zijn gezet, zal nu naar de toekomst worden gekeken. Per respondent en per categorie zal kort een toekomstvisie gegeven worden die de trends die op dit gebied waargenomen zijn weergeeft en er zal worden afgesloten met een overkoepelende toekomstvisie vanuit de drie invalshoeken. Ondanks dat het speculatief van aard is, is het een verrijking voor dit onderzoek en voor verder onderzoek in de toekomst, omdat het vanuit drie verschillende richtingen verwachte trends uiteen zet. Vergelijkingen met bestaand onderzoek kunnen hier dan ook niet worden gemaakt, omdat dit deel van het onderzoek uniek is in zijn soort. Zie paragraaf 6.4 voor suggesties voor verder onderzoek.

5.5.1. Toekomstvisie experts

Koos Bosma (Bosma, bijlage 1A) ziet dat er door de kortingen en besparingen geen uitbreiding van de sector zal komen en hij vraagt zich hierbij af wat dat tot gevolg zal hebben. Aan de ene kant zou het kunnen dat de oude wetgeving van objecten aanwijzen en beschermen terug zou komen, en aan de andere kant zou het meer gericht kunnen worden op structuren en patronen zoals Belvedere beoogde. Een derde mogelijkheid ziet hij in zoals vanuit de universiteit aangedragen wordt: immaterieel erfgoed. Hij verwacht deze laatste stap van de lijsten kleiner maken overigens niet (Bosma, bijlage 1A).

Jan Kolen denkt dat ontwerp onderzoek belangrijker wordt. Hij denkt dat dit onderwerp de laatste jaren definitief veranderd is, ook dankzij Belvedere. Hij ziet daar wederzijdse bevruchting van nieuwe onderzoeksvormen ontstaan. Ook verwacht hij dat er meer internationale samenwerking zal komen rond dit soort ontwikkelingsgerichte benaderingen (Kolen, bijlage 1B). Een laatste trend die Jan Kolen noemt is het grootschaliger werken (Kolen, bijlage 1B). Hierbij sluit hij zich aan bij de visie van Hans Renes. Die grootschaligheid ziet Jan Kolen ook terugkomen in de erfgoedsector, om te beginnen bij de Nationale Landschappen. Daar wordt volgens hem niet op het juiste schaalniveau gewerkt. (Kolen, bijlage 1B).

Eric Luiten vertrouwt er op dat er vanuit de ontwerpdiscipline een nieuwe generatie mensen zal ontstaan die met grote interesse en respect voor het historische aspect in staat is architect te zijn. Hij vertrouwt er op dat dat zaadje wel gezaaid is, en ziet dit hierdoor als een trend voor de toekomst. Hij denkt dat deze jonge, nieuwe generatie van erfgoed zorgers en planners en ontwerpers elkaar zal opzoeken en het besef zullen hebben van hier moeten we samen uitkomen (Luiten, bijlage 1C). Ook hoopt hij te zien dat de discussie over het erfgoed van de toekomst niet zo zeer over hoe we erfgoed in een goede conditie kunnen houden of hoe we het onderzoek internationaler zouden kunnen maken, maar over hoe onze

kleinkinderen en achterkleinkinderen dat wat wij nu produceren als erfgoed gaan zien (Luiten, bijlage 1C).

Hans Renes denkt dat er komende tijd sterker gedacht zal worden aan hergebruik en herontwikkeling. Hij ziet dat er rekening gehouden zal moeten worden met krimp en hierdoor zullen er een ander soort projecten ontstaan. Hij denkt dat dit zal gebeuren, maar geeft ook aan dat dit vanuit de erfgoedsector waarschijnlijk niet zal komen (Renes, bijlage 1D). Ook denkt hij dat zaken als de Belvedere gedachte langzaam zullen wegebben als ze niet meer gevoed worden (Renes, bijlage 1D).

Hans Renes noemt ook net als Jan Kolen de grootschalige ontwikkelingen die plaatsvinden als belangrijk punt van aandacht vanuit de erfgoedsector, zowel binnen als buiten Nederland. Vraagstukken zoals hoe gaan we om met de kust in het algemeen, hoe gaan we om met waterbeheer en hoe gaan we om met krimp, worden volgens Hans Renes en Jan Kolen belangrijker (Renes, bijlage 1D). Hij geeft aan dat van deze trend nog geen sprake is, omdat hier in ieder geval eerst over moet worden nagedacht, een idee moet worden gevormd, en gehoopt moet worden dat de erfgoedsector interessant genoeg moet worden gevonden om op een aantal plekken mee te denken (Renes, bijlage 1D).

Een probleem voor de toekomst ziet Theo Spek in de Nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening. Doordat de gemeenten daar het centrale punt worden zal er niet goed rekening worden gehouden met de cultuurhistorie en zullen veel kansen gemist worden omdat de gemeenten de kennis en de expertise niet hebben. Theo Spek hoopt hier overigens in de toekomst iets voor te ontwikkelen zoals bijvoorbeeld een soort regionale infrastructuur van kennis en expertise (Spek, bijlage 1E).

Een laatste punt voor de toekomst ziet Theo Spek op het gebied van vrijwilligers. Hij ziet dat er afstand is gekomen tussen de professionals en de vrijwilligers, terwijl alle vrijwilligers een enorme potentie hebben tot goed werk. Als hier voor een goede infrastructuur zou ontstaan, dan zouden hier meer dingen uitgehaald kunnen worden dan op dit moment gebeurt (Spek, bijlage 1E).

5.5.2. Toekomstvisie praktijk

Eric Dil noemt drie trends voor de toekomst. Hij denkt dat Nederlands erfgoed en de kennis over Nederlands erfgoed internationaal belangrijker zal gaan worden. Hij denkt dat er met buitenlandse collega's zal kunnen worden gereflecteerd en dat het buitenland bewonderend kijkt naar de Nederlandse omgang met erfgoed door middel van Belvedere. Hij ziet hier gemiste (commerciële) kansen om onze expertise te exporteren en de gemiste kansen van intellectuele input vanuit het buitenland (Dil, bijlage 2A). Ten tweede ziet Eric Dil een trend van minder experimenteren op het gebied van erfgoed en hij ziet het als een opgave voor de toekomst om die experimenteerruimte er weer te krijgen (Dil, bijlage 2A). Als derde ziet hij dat de druk op landschap als economische drager groter wordt. "Dat er in verdient moet worden, dat er geen ecologische verbindingzones meer mogen maken. Dat zal er toe leiden dat we minder kijken naar de waarde en land nog meer zien als een dynamisch geheel." (Dil, bijlage 2A).

Saskia van Dockum denkt dat erfgoed meer connecties aan zal gaan met landschap en kunst en dat hierdoor nieuwe samenwerkingsvormen zullen ontstaan. Als gevolg hiervan ziet zij de schotten tussen erfgoed vervagen waardoor het allemaal meer gaat samenwerken en waardoor het publiek aan de ene kant alles als één ziet, en aan de andere kant zich ook heel erg verbonden zal voelen met het één of met het ander. Zij benadrukt hierbij dat in de toekomst men moet openstaan voor nieuwe media, social media. Haar centrale punt van

aandacht is hier het maatschappelijke draagvlak. (Van Dockum, bijlage 2B). De combinatie van de burger wordt belangrijker en alles moet dicht bij huis omschrijft zij als de globale trend. “dus de globale ontwikkeling is wereldnatuurfonds en de lokale is het landschap of de moestuin”, beiden worden volgens haar belangrijker (Van Dockum, bijlage 2B).

Yolanda Ezendam ziet de verandering nu gaande dat iedereen zich vooral weer op zijn eigen werk en instelling richt, dat iedereen zich weer alleen maar bezig houdt met zijn eigen leven (Ezendam, bijlage 2C). Volgens Yolanda Ezendam moet, wil er iets behouden blijven, er voor gevochten worden en moet samenwerking gestimuleerd worden. Zij hoopt voor de toekomst dat er meer gezamenlijkheid zal komen en dat er voor het erfgoedstuk en zijn ensembles één bureau zou moeten zijn. Dus dat er een integratie van belangen zou moeten zijn in de toekomst. Zij bedoelt hiermee dat het erfgoed meer integraal zou moeten worden benaderd, waarbij er geprobeerd zou moeten worden ensembles als geheel te behouden en niet vanuit verschillende instellingen apart naar voorwerpen, gebouwen en omgeving te kijken. Ook weer aanhakend hierop vraagt zij zich voor de toekomst ook af of al die erfenis instellingen allemaal wel nodig zijn. Zij ziet liever één goede instelling dan verschillende losse (Ezendam, bijlage 2C).

Judith Nijland zou willen dat er meer aandacht is voor duurzaamheid binnen projecten zoals de Belvedere projecten, maar ook op het erfgoedvlak zelf. Dat er meer wordt gekeken naar waar behoefte aan is binnen de omgeving, en dat het draagvlak heeft in de omgeving. Zij ziet wel dat dit ook deels gebeurt, maar vindt dat de focus hier meer op zou moeten liggen. “Het gebeurt ook, maar ik denk dat mensen gewoon te veel bezig soms zijn met de objecten en met het restaureren, wat ook heel belangrijk is, en ik denk dat het nu ook gedacht moet worden aan hoe gaan we dit echt binnen de maatschappij verankeren.” (Nijland, bijlage 2D).

Frank Strolenberg benadrukt dat er nieuwe manieren moeten ontstaan om te ontwikkelen en om met erfgoed om te gaan. Hij zegt dat de top down benadering die nu bestaat niet meer werkt (Strolenberg, bijlage 2E). Verder benadrukt hij dat het goed zou zijn als de erfgoedsectoren, de erfgoedprofessionals zich zouden realiseren dat er verschillende strategieën moeten worden gehanteerd, die de manier van denken van Belvedere naast de traditionele monumentenzorg hanteren en uitdragen. Hij ziet een trend in de tijden van crisis ontstaan dat opdracht gevende partijen de neiging hebben om te zeggen “die rommel hebben we nou wel gehad, dus ga nou maar weer even doen wat je wettelijke taak is, ga maar weer terug naar beschermen”. (Strolenberg, bijlage 2E). Frank Strolenberg benadrukt dat het voor de sector hierdoor van wezenlijk belang is dat er nagedacht blijft worden over de offensieve kant (Strolenberg, bijlage 2E).

Chris Will ziet trends op het gebied van vrijwilligers en nieuwe Nederlanders. Hij denkt dat hier mogelijkheden liggen voor het creëren van draagvlak. Hij ziet een trend in het communiceren van erfgoed, dat de maatschappelijke waarde ervan wordt onderschat. Hij ziet dit als iets dat onder de aandacht zou moeten blijven. Als punt van aandacht ziet hij kennis. De wetenschap van wat voor erfgoed er is, kennis van het bestaan van erfgoed, archief, dus kennis als uitgangspunt. Ook wil hij benadrukken dat erfgoed ook een inspiratiebron kan zijn voor nieuwe ontwerpen en invalshoeken. “Dat het niet puur als een saai oud iets wordt gezien maar juist als levend iets. Waar we iets mee kunnen.” (Will, bijlage 2F).

5.5.3. Toekomstvisie ambtelijk

Patricia Braaksma ziet dat de verantwoordelijkheid steeds decentraler komt te liggen. Zo decentraal zelfs dat niet alleen de provincies en gemeenten mee moeten gaan doen, maar

ook de lokale mensen, bewoners. Zij denkt dat het in de toekomst meer zal gaan om de burgers en hoe zij denken over erfgoed. Zij ziet dat zo sterk, dat zij zegt: "Dat zou wel eens veel belangrijker kunnen worden dan hoe de beleidsmakers er over denken en hoe ontwerpers er over denken, want ja, experts kunnen ook wel van alles denken, maar als er gewoon geen geld meer is of geen beleid meer op is, dan ligt het wel goed verzorgd worden door mensen in de buurt en anders verdwijnt het gewoon." (Braaksma, bijlage 3). Een tweede trend die zij onderscheidt is dat de schaalvergroting in de landbouw doorgaat, waardoor cultuurlandschappen verloren dreigen te gaan. "Misschien is krimp onze redding" zegt zij daarover (Braaksma, Bijlage 3).

Martin van den Broeke denkt dat de rol van het rijk passiever wordt, en dat niet langer door het Rijk tegen de provincies, gemeenten en eigenaren gezegd zal worden wat er gedaan moet worden. Hij denkt dat het ministerie van economische zaken, landbouw en innovatie zich meer zal gaan richten op de vanzelfsprekendheid van het in stand houden van erfgoed en dat erfgoed niet alleen maar iets negatiefs zal zijn waar je niet aan mag komen. Verder hoopt hij sterk, maar die trend ziet hij nog niet, dat kennis en kwaliteit meer benadrukt zullen worden in de toekomst. Hij ziet dat als op dit moment het meest urgent (Van den Broeke, bijlage 3B).

Arne Haytsma ziet veel veranderen. Doordat vanuit dit kabinet er maar twee overheidslagen zich bezig mogen houden met ruimtelijke ordening zal de houding van het rijk, en ook van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, terughoudender worden. Hierdoor komt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in een lastig parket, omdat zij wel erfgenaam van Belvedere zijn, en geacht worden impulsen te geven. Arne Haytsma vraagt zich voor de toekomst dan ook af of zij daar als dienst actief op moeten zijn, of niet (Haytsma, bijlage 3C).

Arna Haytsma hoopt in de toekomst de communicatie met de burgers zien versterken. Hij vindt dat het erfgoedbeleid en het overheidsbeleid te weinig interacteren met groepen in de samenleving. Een ander gemis vindt hij de aandacht voor het cultuurlandschap. Net als Patricia Braaksma aangeeft, zegt ook hij dat het erfgoed als landschap verloren dreigt te gaan en altijd kwetsbaar zal zijn (Haytsma, bijlage 3C).

Annemiek Tromp hoopt dat erfgoed zich zal toevoegen aan de MERT gebieds agenda's, zodat er aandacht voor blijft vanuit het rijk. Verder hoopt zij dat vanuit de provincies erfgoed in de structuurvisies komt en zij vindt dat daar een heel goed ruimtelijk verhaal gewoon in hoort te zitten. Deze toekomst hangt sterk af van de mensen. "het heeft met mensen te maken. Bij de politiek gaat het om een cyclus van vier jaar, en daarom is het denk ik ook heel erg van belang om heel bewust te zijn van je moet het verhaal goed neerzetten." (Tromp, bijlage 3D). Hier heeft zij overigens vertrouwen in, dat deze trend door zal zetten, want zij ziet dat er een hoop kundige mensen opgeleid worden nu. "De inzet en de betrokkenheid van de mensen dat bepaalt enorm van of het blijft leven. Absoluut." (Tromp, bijlage 3D).

Alfons Vernooij ziet de grootste kwetsbaarheid voor erfgoed voor de komende tijd op het gebied van gemeenten, op het lokale niveau (Vernooij, bijlage 3E). Deze trend ziet hij ook op lange termijn doorzetten. Het grootste risico hier noemt hij het verwateren van de erfgoedgedachte zoals geïnitieerd door Belvedere. De taak om dit te voorkomen ligt volgens Alfons Vernooij bij de provinciale erfgoedhuizen, de provinciale steunpunten en bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Vernooij, bijlage 3E). Verder ziet hij belangrijke veranderingen in de toekomst als gevolg van de bezuinigingen. Hij denkt dat die bezuinigingen niet tot discussies zullen leiden, maar dat iedereen aan zal nemen dat de kerntaak bij de provincies ligt. Hij ziet dit een financiële discussie worden. Dus geen discussie over of erfgoed belangrijk wordt gevonden of niet. Dat wordt nergens verwoord, en

dat zal ook nergens verwoord worden volgens Alfons Vernooij (Vernooij, bijlage 3E). Net als Patricia Braaksma ziet ook Alfons Vernooij dat bewoners belangrijker worden en hij ziet herbestemmingsvraagstukken aan belang winnen. Voor de provincie Utrecht benadrukt Alfons Vernooij dat zij zich meer gaan richten op de geldstromen bij elkaar brengen en dat die elkaar versterken in een gebied (Vernooij, bijlage 3E).

David van Zelm van Eldik ziet in de toekomst vereenvoudiging van de regelgeving als opgave en hij ziet dit ook gebeuren vanuit het huidige kabinet. Simpel weg ook, omdat het onhaalbaar is zo door te gaan zoals nu met het verbieden van spijkers slaan in monumenten. Als tweede punt ziet David van Zelm van Eldik dat bedrijven een belangrijker rol gaan spelen in de erfgoedwereld (Van Zelm van Eldik, bijlage 3F).

5.5.4. conclusie toekomstvisies

De trends voor de toekomst zijn volgens de experts vooral het belangrijker worden van ontwerpend onderzoek (Kolen, bijlage 1B), het ontstaan van een nieuwe samenwerkende generatie (Luiten, bijlage 1C) en het ontstaan van een regionale infrastructuur van kennis en expertise (Spek, bijlage 1E). Trends die herkent worden op het gebied van de economische crisis en de politieke veranderingen zijn vooral speculaties. De wetenschappers geven aan af te wachten wat er zal gaan gebeuren.

Belvedere is internationaal bekender geworden, zien verschillende respondenten uit de wetenschappelijke hoek, maar hier wordt ook een trend voor de toekomst gezien. Er is een klein begin gemaakt met de internationale uitwisseling van kennis, maar dit zal nog door worden gezet in de toekomst. Samenhangend daarmee worden veranderingen verwacht op het gebied van grootschaligheid. Jan Kolen en Hans Renes benadrukken het belang van grootschalig werken op het gebied van erfgoed en zij zien dit als trend voor de toekomst.

De respondenten uit de praktijk zijn positief over het doorwerken van het Belvedere gedachtengoed, maar noemen dat zonder impulsen het waarschijnlijk snel zal verzwakken. Dit wordt vervolgens ook genoemd als trend in de toekomst. Saskia van Dockum, Yolanda Ezendam en Judith Nijland benadrukken dat het hebben van een centraal punt, of een overkoepelende organisatie, hiervoor noodzakelijk is (van Dockum, bijlage 2B, Ezendam, bijlage 2C; Nijland, bijlage 2D). Toch is het misschien al te laat, want door Ezendam wordt een trend gezien in teruggaan naar eigen taken. Frank Strolenberg ziet dit ook, maar benadrukt dat er in combinatie met de crisis (terug naar behoud) moet worden blijven nagedacht over de offensieve kant van erfgoed.

Frank Strolenberg ziet een trend voor de toekomst op het gebied van de economische crisis en het hebben van minder geld in de erfgoedsector. Hij ziet dat er nieuwe manieren zullen worden ontwikkeld om zonder geld tot goede resultaten te kunnen komen (Strolenberg, bijlage 1E). Een soortgelijke opgave ligt er ook volgens Eric Dil die zegt dat door het wegvallen van de subsidieregeling de stimulans voor het vrije denken is weggehaald. Een ontwikkeling voor de toekomst is hoe dit terug te halen is met minder geld.

Voor de toekomst wordt door de praktijkdeskundigen net als bij de wetenschappers het internationale aspect als belangrijke trend genoemd. De uitwisseling van kennis over het Nederlandse erfgoed zal belangrijker gaan worden noemt Eric Dil. Ook Saskia van Dockum herkent een globale trend. Dit staat volgens haar wel tegen over een lokale trend bij de burgers, waarbij er meer aandacht zal komen voor erfgoed dicht bij huis.

Voor de toekomst wordt in de categorie praktijk ook vaak kennis genoemd. In tegenstelling tot de hoogleraren worden op dit punt geen veranderingen waargenomen na het beëindigen van de Nota Belvedere, maar worden er wel veel trends voor de toekomst

gezien. Aandachtspunten hierbij zijn kwaliteit boven kwantiteit (Dockum, bijlage 2B), meer duurzaamheid (Nijland, bijlage 2D) en meer wetenschap van het bestaande erfgoed (Will, bijlage 2F).

De politieke veranderingen in combinatie met de bezuinigingen leidt tot een onzekere toekomst voor erfgoed, vinden ook de ambtenaren. Voor de toekomst wordt verwacht dat de zorg voor erfgoed steeds decentraler komt te liggen, tot aan de burgers toe. Er wordt een trend gezien in het belangrijker worden van de burger en in het terugtrekken van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Haytsma, bijlage 3C).

5.6. Conclusie erfgoed in het heden en de toekomst

Door middel van interviews uit drie invalshoeken (experts, praktijk, ambtelijk), zijn inzichten ontstaan over de veranderingen na het beëindigen van de nota Belvedere en de toekomst van erfgoed in Nederland. Hierdoor is een beeld ontstaan over de positie van erfgoed in de toekomst van Nederland en wat er veranderd is en op dit moment aan het veranderen is. De trends die uiteen gezet zijn kunnen waardevol zijn voor verder onderzoek. De veranderingen en trends waargenomen zijn te thematiseren tot 6 onderwerpen: de implementatie van het Belvedere gedachtengoed, politieke veranderingen, economische crisis, kennis, decentralisatie en internationale uitwisseling.

Implementatie Belvedere gedachtengoed

Op het punt van implementatie van het Belvedere gedachtengoed is er door alle invalshoeken geconstateerd dat er veel veranderd is de afgelopen anderhalf jaar. Er wordt aangegeven dat Belvedere geïmplementeerd is, maar dat hier ook een hele duidelijke keerzijde aan zit. Eric Luiten, Hans Renes en Theo Spek (categorie experts) zijn positief over de implementatie van het Belvederebegrip in organisaties en in de maatschappij. Er wordt door Hans Renes benadrukt dat er veel veranderingen staan te komen, bijvoorbeeld op het gebied van hergebruik en herontwikkeling. Vanuit de praktijk zijn de respondenten positief over het doorwerken van het gedachtengoed, maar noemen dat zonder impulsen het waarschijnlijk snel zal verzwakken. Dit wordt vervolgens ook genoemd als trend in de toekomst. De ambtenaren zien dat er een volwassen discipline is ontstaan, mede door het aantreden van een Rijksadviseur Cultuurhistorie en dat op politiek erfgoed geïntegreerd is, maar dat door het nieuwe kabinet erfgoed een discutabele rol heeft gekregen. Dit in combinatie met de bezuinigingen leidt tot een onzekere toekomst voor erfgoed. Zij benadrukken dat Belvedere 'geland' is, maar dat de keerzijde is dat de rol van de overheid uitgespeeld is en er geen centraal aanspreek punt meer is voor erfgoed. Dit sluit aan bij wat Koos Bosma noemt 'het politieke weeskind erfgoed'. Dat het geland is betekend volgens de respondenten ook dat er constant aan draagvlak moet blijven worden gewerkt omdat het anders verdwijnt, zoals de praktijkdeskundigen ook benadrukken.

Politieke veranderingen

De politieke veranderingen met betrekking tot erfgoed worden door alle drie de categorieën na het gedachtengoed genoemd als het belangrijkste. Op het gebied van politiek worden het economiseren van het erfgoed genoemd, het feit dat erfgoed een politiek weeskind is geworden en dat erfgoed doordat het wordt ontzien in het regeerakkoord een rechtse hobby is geworden genoemd door de hoogleraren. Vanuit de praktijk wordt de veranderbaarheid van het politieke bestel in Nederland als negatieve invloed op Belvedere ervaren. Er wordt aangegeven dat het draagvlak binnen ministeries verloren is gegaan, maar daarentegen

wordt er meer maatschappelijk draagvlak ervaren door de praktijkdeskundigen. De ambtenaren zien dat er een volwassen discipline is ontstaan en dat erfgoed geïntegreerd is in de politiek. Dit in grote tegenstelling tot wat de hoogleraren noemen (erfgoed als weeskind).

Economische crisis

Door de crisis zijn ontwikkelingen in de erfgoedsector stilgelegd en de toekomst hierin is nog onzeker. Trends die hier herkent worden zijn vooral speculaties. De wetenschappers geven aan af te wachten wat er zal gaan gebeuren en zien de crisis vooral als een stilgelegde periode, wat positief effect kan hebben op het behouden van erfgoed. De praktijk merkt dit ook op, maar ziet hier ook de negatieve kant. Bij de Raad voor Cultuur is de krapte door bezuinigingen bijvoorbeeld nijpend. Voor de toekomst wordt er door de praktijk gehoopt dat er nieuwe manieren zullen worden ontwikkeld om goed met erfgoed om te gaan met minder geld.

Kennis

Over kennis wordt door de hoogleraren verschillend gedacht. Aan de ene kant wordt geconstateerd dat knowhow verloren gaat, en aan de andere kant zijn er nieuwe manieren van onderzoek ontstaan. De trends voor de toekomst zijn vooral het belangrijker worden van ontwerpend onderzoek (Kolen, bijlage 1B), het ontstaan van een nieuwe samenwerkende generatie (Luiten, bijlage 1C) en het ontstaan van een regionale infrastructuur van kennis en expertise (Spek, bijlage 1E). In tegenstelling tot de hoogleraren worden op dit punt geen veranderingen waargenomen door de praktijkdeskundigen, maar worden er wel veel trends voor de toekomst gezien. Aandachtspunten hierbij zijn kwaliteit boven kwantiteit (Dockum, bijlage 2B), meer duurzaamheid (Nijland, bijlage 2D) en meer wetenschap van het bestaande erfgoed (Will, bijlage 2F). Vanuit het ambtelijk speelveld wordt gezien dat kennis versnipperd is door de decentralisatie en er worden vraagtekens gezet bij het kennisniveau.

Decentralisatie

Het onderwerp decentralisatie wordt vooral veel besproken bij de ambtenaren, alhoewel ook de praktijk aangeeft dat de burger belangrijker wordt. Over decentralisatie wordt verschillend gedacht door de ambtenaren. De verantwoordelijkheid ligt nu bij provincies en gemeenten, en er wordt afgevraagd in hoeverre dit voor de toekomst van erfgoed voordelig uit zal pakken. Ook wordt er aangegeven dat het werken aan draagvlak lastiger wordt naarmate de centrale actor verdwenen is en er meer wordt gedecentraliseerd. Voor de toekomst wordt verwacht dat de decentralisatie door zal gaan, tot aan de burger toe.

Internationale uitwisseling

Beide hoogleraren en praktijkdeskundigen zien als trend voor de toekomst verbeterde internationale uitwisseling van kennis. Er is al een klein begin gemaakt met deze internationale uitwisseling, geven de hoogleraren aan, maar dit zal nog worden doorgezet in de toekomst.

6. Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk wordt een conclusie gegeven die een antwoord op de hoofdvraag geeft door kritisch de resultaten van het empirische onderzoek te presenteren in relatie tot de theoretische analyse. Deze hoofdvraag is: *wat zijn de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van erfgoed in Nederland na het aflopen van Nota Belvedere eind 2009 en hoe kunnen deze worden verklaard?* Vervolgens wordt in de discussie gereflecteerd op het onderzoeksproces en de resultaten, worden aanbevelingen gedaan op basis van de conclusie en worden er suggesties gegeven voor verder onderzoek.

6.1. Erfgoed in het verleden, heden en de toekomst

Uit dit onderzoek is gebleken dat er verschillende trends zijn ontstaan op het gebied van erfgoed en erfgoed beleid. Als eerste maakte de definitie van het begrip erfgoed een grote verbreding door. Van de wettelijke en kerkelijke betekenis van erfgoed ging het vanaf de jaren negentig toch vooral over de 'zorg voor nalatenschap' en het bredere draagvlak op het gebied van archeologie, bouwkunst en de historische geografie (Ashworth & Kuipers, 2004, p.7). De definitie van erfgoed gaat niet meer alleen over geen geschiedenis kwestie, maar heeft een belangrijk voet in de grond in het heden en in de toekomst. Dit benadrukt de grote maatschappelijke relevantie die er op dit gebied is ontstaan.

Op deze verbreding is doorgedaan tijdens de looptijd van Belvedere (Aarsen, 2010). Na het beëindigen van de nota wordt door respondenten uit de ambtelijke hoek, hoogleraren en praktijkdeskundigen aangegeven dat het begrip Belvedere, en daarmee erfgoed, geïmplementeerd is. Hier zit echter ook een keerzijde aan. Zonder impulsen zal het gedachtengoed en het denken over erfgoed hoogstwaarschijnlijk weer verzwakken en ook de centrale actor wordt gemist door de respondenten. Waar door de tijd heen een verbreding is ontstaan van het begrip en het begrip aan importantie gewonnen heeft, wordt nu dus verwacht dat het zal afzwakken in de toekomst.

Waar het begrip erfgoed voor Belvedere een verbreding doormaakte, volgde de politiek met een eigen verbreding. Ministeries gingen samenwerken eind twintigste eeuw en het sectoraal werken en denken verminderden. Na de verschuiving in definitie van het begrip erfgoed is het erfgoedbeleid gevolgd. De Nota Belvedere kwam tot stand (OCW, LNV, VROM, VW, 1999). Wat echter nu gemerkt wordt door respondenten uit de ambtelijke hoek, is dat er weer decentralisatie plaatsvindt. De burger wordt belangrijker, en het onderwerp erfgoed verplaatst naar de provincies en de gemeenten. Voor de toekomst wordt verwacht dat erfgoed uiteindelijk meer bij de burger komt te liggen en dat door de decentralisatie en het verdwijnen van de centrale actor het moeilijker wordt om draagvlak te creëren.

Tijdens de tien jaar Belvedere is het begrip erfgoed, en het begrip cultuurhistorie in ruimere zin blijven verbreden en groeien. Wat voor de invoering van de Nota Belvedere al geïnitieerd werd, is doorgezet in de looptijd van de Nota Belvedere en Projectbureau Belvedere onder de slogan 'behoud door ontwikkeling'. Er heeft in die tien jaar looptijd niet alleen een verschuiving van de definitie van erfgoed plaatsgevonden, maar er is een verschuiving geweest op verschillende punten. Er is van objectgericht beleid naar beleid gericht op grotere samenhangen van gebieden of structuren gegaan, en van gefragmenteerd departementaal werken naar gecoördineerd landelijk samenwerken gegaan met gezamenlijke verantwoordelijkheid (LVN, OC&W, VROM en V&W, 2008, pp.37-38).

Echter wat niet voorspeld kon worden zijn de politieke veranderingen geïnitieerd met het aantreden van Kabinet Rutte. Erfgoed wordt nog wel genoemd in het regeerakkoord, maar landschap niet (VVD & CDA, 2010). Ook merken de respondenten uit alle drie de invalshoeken op dat er een andere, meer economische, rol is gekomen voor erfgoed. Maar er waren niet alleen politieke veranderingen merkbaar door het aantreden van Kabinet Rutte. Daarvoor al, door het beëindigen van de Nota Belvedere, verviel de landelijke en departementale samenwerking en werd, zoals Koos Bosma beschrijft, erfgoed een politiek weeskind. Draagvlak ging verloren, maar volgens de respondenten was er wel een volwassen discipline ontstaan, mede door het aantreden van de Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed.

Voor de toekomst zien de respondenten dat erfgoed internationaler zal worden. Er is na het beëindigen van de Nota Belvedere en in mindere mate ook tijdens de Nota Belvedere al sprake geweest van uitwisseling van kennis en ervaringen, maar voor de toekomst zal dit nog worden doorgezet, verwachten de respondenten. Het is ook belangrijk dat deze kennis over erfgoed beschikbaar blijft. Aangegeven wordt door de respondenten dat knowhow verloren is gegaan na het beëindigen van de Nota Belvedere en dat er zonder subsidieregeling geen geld is voor nieuw onderzoek. Of er daarom naar nieuwe manieren zal worden gezocht om onderzoek met minder geld te kunnen doen dat is een vraag voor de toekomst.

De bovengenoemde veranderingen in de erfgoedsector op het gebied van implementatie van het Belvedere gedachtengoed, decentralisatie, politiek, economische crisis, kennis en internationale uitwisseling kunnen worden verklaard door de veranderingen in de politiek in relatie tot erfgoed, decentralisatie en het wegvallen van de centrale actor die het Projectbureau Belvedere was. Door de invoering van het nieuwe regeerakkoord verloor en verliest erfgoed aan importantie in de Nederlandse politiek. Hierdoor is, zoals herhaaldelijk aangegeven, erfgoed een politiek weeskind geworden en is er minder geld beschikbaar voor erfgoedprojecten. Door decentralisatie is samenwerking en kennis versnipperd en moeten de provincies en gemeenten de erfgoedzorg dragen. Hierdoor is het lastig de Belvedere gedachte levend te houden en internationale samenwerking te organiseren. Door het wegvallen van de centrale actor worden er geen impulsen meer gegeven aan de erfgoedsector. Ook is er hierdoor minder geld beschikbaar voor erfgoedprojecten. Deze verklaringen voor de veranderingen in de erfgoedsector worden ondersteund door de concepten interviews uit de drie richtingen wetenschap, praktijk, ambtelijk.

6.2. Discussie

In deze paragraaf worden het proces en de resultaten van het onderzoek gereflecteerd. Het gaat om de vraag of bepaalde keuzes in de aanpak van het onderzoek anders hadden gemoeten. Ondanks dat er getracht is het best mogelijke onderzoek te doen, zijn hier wel enkele opmerkingen op zijn plaats.

Het was in eerste instantie de bedoeling om alleen de veranderingen na het beëindigen van de Nota Belvedere uiteen te zetten. De anderhalf jaar van het einde van Belvedere tot heden zouden onder de loep genomen worden, omdat dit een onderzoeksgebied zo recent besloeg, dat hierover nog geen eerdere publicaties waren gepubliceerd. Echter al direct na het eerste interview bleek dat er graag over de toekomst gepraat werd. Door middel van het semi gestructureerde interviewen, maar vooral ook aangegeven door de respondenten zelf, werd de toekomst van erfgoed in Nederland

uitgebreid besproken. Het was duidelijk dat de respondenten hier graag hun licht op lieten schijnen, en dit onderzoek als medium zagen om dit te uiten. Door dit direct op te pikken is dit een belangrijk onderdeel geworden van het onderzoek. Het vergde wat aanpassing, maar het is nu een niet te missen onderdeel van toegevoegde waarde die het onderzoek sterker maakt. De waarde van de uitkomsten is hiermee gestegen, maar het tijdstip waarop het onderwerp geïntroduceerd werd in dit onderzoek had eerder moeten.

Een tweede discussiepunt, ook door dit toekomst aspect van het onderzoek, ligt in het feit dat er onderscheid gemaakt moest worden tussen wat al veranderd was, en wat nog stond te veranderen. Veel respondenten beantwoordden de vraag 'wat is er veranderd?' met verwachtingen voor de toekomst. Vaak was het lastig te onderscheiden of de trend die de respondenten beschreven al ingezet was, of nog ingezet moest worden. Hier is bij het coderen van de transcripten veel aandacht aan uitgegaan en ook bij het schrijven van hoofdstuk 5 is hier af en toe over gestruikeld. Door keer op keer door de gecodeerde stukken te gaan en terug te koppelen naar de grotere structuren is getracht fouten op dit gebied te voorkomen. Ook is de conceptversie naar alle respondenten verstuurd ter beoordeling, zodat eventuele miscommunicatie of misinterpretatie op dit punt nog gecorrigeerd kon worden.

Verder is kwalitatief onderzoek vrijwel altijd gekleurd. Door de keuze in respondenten of door persoonlijke bias kan het onderzoek beïnvloedt worden. Ook hier zijn enkele opmerkingen op zijn plaats. Door het enthousiasme waarmee het onderzoek gedaan is, is er bij sommige respondenten niet genoeg vooronderzoek gedaan naar hun kennis op het gebied van erfgoed en hun ervaringen met Belvedere. Als er na afloop van een interview suggesties werden gegeven voor andere respondenten, dan werden deze aangenomen en werd er contact gezocht met de desbetreffende persoon, niet altijd met het juiste vooronderzoek. Hierdoor zijn bijzondere gesprekken ontstaan, die absoluut iets toevoegen aan dit onderzoek, maar waar andere personen wellicht helderder licht hadden kunnen schijnen op dit onderzoeksonderwerp.

Op het gebied van persoonlijke bias is tijdens het onderzoek gebleken dat er een voorkeur is voor het erfgoed in geografische context. Doordat deze thesis vanuit een geografische opleiding is geschreven bleek het lezen en het praten over het landschappelijke erfgoed makkelijker te gaan dan over het archeologische erfgoed en het gebouwde erfgoed. Er is getracht hier zo objectief mogelijk mee om te gaan, maar hier ligt wel een persoonlijke bias.

6.3. Suggesties voor verder onderzoek

Geconcludeerd is dat behalve dat er veel veranderd is, er ook veel staat te veranderen. Op dat punt zijn een aantal suggesties voor verder onderzoek te geven. Ten eerste is het belangrijk dat er gekeken gaat worden naar het internationale aspect van erfgoed. Waar de experimenteerruimte van Belvedere ophield, kan soortgelijke ruimte gecreëerd worden op internationaal vlak. Er kan geleerd worden van andere ervaringen, en geïnspireerd worden door andere culturen en manieren van werk. Er zal onderzocht moeten worden wat voor waarde deze verbeterde internationale uitwisseling van kennis en ervaringen zal hebben voor de erfgoedsector en wat de Nederlandse kennis toe kan voegen aan de internationale gemeenschap.

Een tweede suggestie voor verder onderzoek is het onderzoeken van een manier om op nieuwe manieren onderzoek te gaan doen, als er minder geld voor handen is. Aandachtspunten hierbij zijn kwaliteit boven kwantiteit en meer duurzaamheid van kennis. Er kan onderzoek gedaan worden naar een regionale infrastructuur van kennis waarbij nieuwe

manieren van onderzoek kunnen ontstaan met minder geld. Zoals uit de conclusie gebleken is, is het ontbreken van geld op dit moment van belangrijke invloed op de erfgoedsector. Voorgesteld onderzoek speelt dan ook in op een urgentie op dit gebied.

Literatuurlijst

- Aarsen, A. (2010), Toekomstig erfgoed: een cultureel-ruimtelijke opgave. Erfgoed Nederland: Amsterdam. Amsterdam: Drukkerij Mart.Spruijt.
- Ashworth, G. & J. Kuipers (2004), Erfgoedplanning in Nederland: een incomplete paradigmawisseling. *Agora* 20 (2), pp.4-7.
- Asselbergs, F. & M. van Heck, (2008), Advies van het College van Rijksadviseurs. In: Bosma, Het post-Belvederetijdperk: cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in ontwerpogave. pp. 5-8. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester.
- Bosma, K. (2008), Het post-Belvederetijdperk: cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester.
- Bryman, A. (2008), *Social research methods*. Oxford: Oxford University Press. Third edition.
- Eerden, M., E. Luiten, A. van der Zande, J. Kolen & R. During (2008), *Op historische gronden: erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie*. Rotterdam: Drukkerij de Maasstad.
- Erfgoedinspectie (2010), *Erfgoedinspectie, jaarwerkplan 2006, 2007 en 2008*. www.erfgoedinspectie.nl. Geraadpleegd: 17 november 2010.
- Erfgoed Nederland (2010), *Neerlands hoop: erfgoed en politiek*. Amsterdam: Drukkerij Mart.Spruijt.
- Erfgoed Nederland (2010), *Erfgoed Nederland*. www.erfgoednederland.nl. Geraadpleegd: 4 januari 2011.
- Federatie Stichts Cultureel Erfgoed (2000), *Het verleden van de toekomst: tien visies op de rol van cultureel erfgoed*. Utrecht: Federatie Stichts Cultureel Erfgoed.
- Grijzenhout, F. (2007), *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Haan, J. de (1997), *Het gedeelde erfgoed: een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag: VUGA.
- Hendriks, J.J. (1999), *Cultuurhistorie van stad en land: waardering en behoud*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Wageningen. Utrecht: Matrijs.
- Huysmans, F.J.M. & J. de Haan (2007), *Het bereik van het verleden: ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Laarse, R. van der (2005), *Erfgoed en de constructie van vroeger*. In: R. van der Laarse (red.). *Bezeten van vroeger; erfgoed, identiteit en musealisering*. Het Spinhuis, Amsterdam, pp.1-28.
- Limes (2009), *Limes*. <http://www.limes.nl/>. Geraadpleegd: 8 februari 2011.
- LNV, OC&W, VROM, V&W (2008), *Evaluatie Belvedere: op na(ar) 2009*. Nijmegen: Royal Haskoning.
- Marrewijk, A.A.M. van & H.T. Waterbolk (2009), *Ontwikkeling in behoud: zeven gesprekken over veranderende visies op erfgoedbeheer*. Utrecht: Projectbureau Belvedere.
- OCW, LNV, VROM, VW (1999), *Nota Belvedere: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag: VNG-uitgeverij.
- Programmabureau de LIMES (2008), *Confrontatie en ontmoeting langs de grens van het Romeinse Rijk*. Utrecht: Programmabureau de LIMES.
- Projectbureau Belvedere (1999), *Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag: VNG.

- Projectbureau Belvedere (2009), Het cultuurhistorisch argument: essaybundel. Utrecht: Projectbureau Belvedere.
- Projectbureau Belvedere (2009a), Belvedere.nu: praktijkboek cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling. Utrecht: Uitgeverij Matrijs.
- RDMZ, ROB, LNV (2003), Historische geografie en monumentenzorg: een notitie over de mogelijkheden voor een wettelijke bescherming van historisch-geografische elementen en patronen op basis van de Monumentenwet 1988. Zeist/Amersfoort: RDMZ, ROB, LNV.
- Renes, J., J.W. Bloemink, R.J.W.M. Gruben & O. Odé (1997), Cultuurhistorie en Beheer: een voorbeeldstudie naar het gewenste beheer van archeologische, bouwhistorische en historisch-geografische objecten aan de hand van 's-Hertogenbosch en omgeving. Deel 1: Algemeen overzicht over de problematiek van het beheer. Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Renes, J. (2000), Het landschap als monument. Tussen Vecht en Eem 18-1, pp.4-14.
- Renes, J. (2010), Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2009), Erfgoedbalans 2009: archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2010). Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed. www.rijksdienstvoorhetcultureelerfgoed.nl. Geraadpleegd: 19 november 2010.
- Schnabel, P. (2010), Cultureel erfgoed sociaal en politiek gezien. Erfgoed NU. Neerlands hoop. Politiek en erfgoed. pp.33-41. Amsterdam: Drukkerij Mart.Spruijt.
- Stichting Landschapswacht (2007), Erfgoed niet vrijblijvend: over dilemma's en problemen bij beheer van landschappelijk erfgoed in particuliere handen. Beek-Ubbergen: Stichting Landschapswacht.
- Stimuleringsfonds voor Architectuur (2010), Cultuur als confrontatie: de ruimtelijke agenda na Belvedere. Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur.
- VROM, LNV, VenW, EZ (2004), Nota ruimte. Den Haag: VROM, LNV, VenW, EZ.
- VVD & CDA (2010), Vrijheid en verantwoordelijkheid: concept regeerakkoord VVD-CDA. Den Haag: VVD & CDA.
- Wallagh, G. (2005), Urgentie gezocht: Belvederebeleid te ver verwijderd van alledaagse realiteit. (pp.19-22). In: R.Brons, J.Rodermond&G.Wallagh (red.) (2005). Ontwerpen aan geschiedenis. Rotterdam: Stimuleringsfonds voor Architectuur.
- Zande, A. van der & R. During (2010), Erfgoed en ruimtelijke planning: beleid, wetenschap, instrumenten en uitvoering. Praktijkreeks cultureel erfgoed. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Bijlagen; transcripten van de interviews

Interviews experts

- A. Prof. dr. J.E. (Koos) Bosma. Hoogleraar architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies VU Amsterdam
- B. Prof. dr. J.C.A. (Jan) Kolen. Universitair docent archeologie, afdeling oudheid en bijzonder hoogleraar erfgoed van stad en land
- C. Prof. ir. E. (Eric) Luiten. Hoogleraar Erfgoed en Ruimtelijk Ontwerp (Belvedereleerstoel) en waarnemend leerstoelhouder Landschapsarchitectuur
- D. Dr. J. (Hans) Renes. Onderzoeker en docent historische geografie Universiteit Utrecht en Vrije Universiteit Amsterdam en Belvedere hoogleraar
- E. Prof. dr. ir. M. (Theo) Spek. Hoogleraar landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen

Interviews praktijk

- A. Eric Dil. Programmamanager Erfgoed en Ruimte Stichting Erfgoed Nederland en ministerie van OCW directie Cultureel Erfgoed
- B. Saskia van Dockum. Directeur van Het Utrechts Archief
- C. Yolanda Ezendam. Secretaris Wet tot behoud van cultuurbezit en secretaris internationaal en intercultureel bij de Raad voor Cultuur
- D. Judith Nijland. Communicatiemedewerker Nieuwe Hollandse Waterlinie bij Provincie Utrecht
- E. Frank Strolenberg. Programmamanager Nationaal Programma Herbesteding bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- F. Chris Will. Kennis, communicatie en marketing medewerker bij Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie

Interviews ambtelijk

- A. Patricia Braaksma. Onderzoeker Wageningen Universiteit en voormalig medewerker ministerie van LNV
- B. Martin van den Broeke. Beleidsmedewerker cultuurhistorie bij het ministerie van economische zaken, landbouw en innovatie
- C. Arne Haytsma. Senior adviseur cultuurhistorie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
- D. Annemiek Tromp. Programmamanager route ontwerp bij Rijkswaterstaat.
- E. Alfons Vernooij. Teamleider erfgoed, afdeling Economie, Cultuur en Vrije Tijd, Provincie Utrecht
- F. David van Zelm van Eldik. Programmamanager innovatieprogramma Mooi Nederland bij het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

De transcripten van de interviews zijn digitaal op te vragen via merit.snoeijer@gmail.com. Dit op verzoek van de geïnterviewden.

